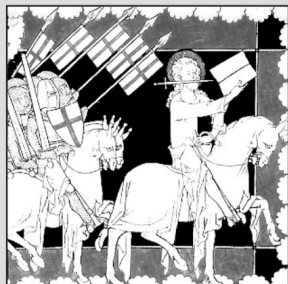
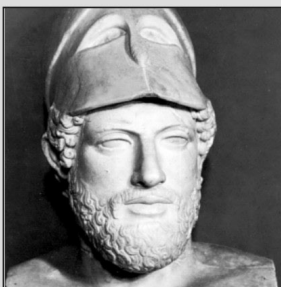
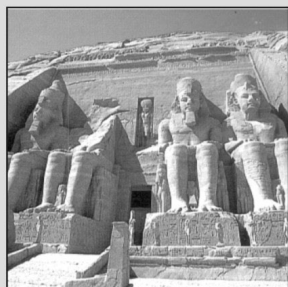

KLIÓ *2021/4*

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

A szultán és a szent
Lepantó véres tengerserege
A japán fegyverletétel

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

KLIÓ – Történelmi szemlélő folyóirat

Szerkesztőbizottság: Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyn@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)

ISSN 1588-0958 (online)

E számunk szerzői

iff. Barta János – az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet

Berecz Gábor – V. éves történelem-latin szakos hallgató, DE

Bene Krisztián – egyetemi docens, PTE Francia Tanszék

Biernaczky Szilárd – CSc. mb. előadó, ELTE BTK

Fodor Mihályné – ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE

Gyarmati Enikő – PhD történész, EKE

Kálnoki-Gyöngyössy Márton – az MTA doktora, habilitált egyetemi docens,

ELTE BTK Történelmi Intézet Történelem Segédtudományai Tanszék

Kerékgyártó Zsolt – PhD-hallgató, Angol–Amerikai Intézet, DE

Kovács István – egyetemi tanársegéd, DE Történelmi Intézet

Madarász Imre – CSc. habil. egyetemi docens, DE

Nádori Rita – angol szakos egyetemi hallgató, DE

Peterecz Zoltán – PhD. egyetemi docens, EKE

Virág T. László – irodalomtörténész, műfordító, Trier, Németország

(*Rövidítések:* DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2021/4

TARTALOM

Ókor

- A. Douglas Lee: Hadviselés a római világban (*Berecz Gábor*) 3
Alicia Simpson: A plutarchosi életmű használata Nikétas
Chóniatésnál (*Kovács István*) 9

Középkor

- Prue Morgan Fitts: Vezérfonal a bizánci pénzek azonosításához
(*Gyöngyössy Márton*) 14
Mario Barboni: Barbarossa Frigyes (*Madarász Imre*) 21
Amir Dziri, Angelica Hilsebein, Mouhanad Khorchide és Bernd
Schmies szerk.: A szultán és a szent (*Ifj. Barta János*) 24

Kora újkor

- Jared Staller: Emberevés vagy rabszolgavadászat (*Biernaczky
Szilárd*) 32
Alex Claramunt Soto szerk.: A vér vörös tengere – Lepanto
(*Virág T. László*) 48
Tóth Ferenc: Szent Márton a szülőföldjén (*Bene Krisztián*) 57

Lagújabb kor

- Daniel Marc Segesser – Wolfgang Weber – Sacha Zala szerk.:
A vorarlbergi kérdés történeti dokumentumai (1918–1922)
(*Gyarmati Enikő*) 64
Michael Sturma: Kardpárbaj; Lord Mountbatten, gróf Terauchi
és a japán fegyverletétel Délkelet-Ázsiában (*Fodor Mihályné*) 68

T. Espák Gabriella: Óslakos kultúrák a multikulturalizmus útvesztőjében: a nyolcvanas és kilencvenes évek Ausztráliája és Kanadája (<i>Nándori Rita</i>)	75
David Walker – Agnieszka Sobocinska szerk.: Történelmi perspektívák változása Ázsiáról (<i>Kerékgyártó Zsolt</i>)	79
Norman M. Naimark: Hét esettanulmány arról, hogyan próbálta szovjetesíteni Sztálin Kelet-Európát (<i>Peterecz Zoltán</i>)	89

Egy háborúban edzett világ körképe

Douglas Lee a Nottinghami Egyetem professzora, akinek kutatási tevékenysége a késő antikvitás korára, annak diplomácia-, had- és vallástörténetére irányul. A szerző korábban olyan, e könyv tematikájához szorosan kapcsolódó műveket jegyzett, mint pl. az *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity – 'Információ és határok: Római külkapcsolatok a késő antikvitásban'* (Cambridge, 1993) vagy a *War in Late Antiquity: A Social History – 'Háború a késő antikvitásban: Egy társadalomtörténet'* (2007).

A mű célja, Lee előszóban kifejtett gondolatait kölcsönözve, hogy a római hadtörténet igencsak gazdag irodalmában a fősodorbeli munkáktól eltérő szellemiséget képviseljen. Ennek – továbbra is az író papírra vetett szándékait tolmácsolva – két ponton ragadhatjuk meg a lényegét: egyrészt, hogy kifejezetten társadalomtörténeti megközelítést alkalmaz (vagyis külön fejezetekben foglalkozik olyan témákkal, mint kultúra, identitás, kommunikáció, háborús tapasztalatok), másrészt pedig, hogy az elemzések időbeli horizontja a hivatkozott könyvek jelentős hányadához képest sokkal tágabb (vagyis alaposan foglalkozik a késő antikvitással is).

Lee vizsgálatait a Kr. e. IV. századtól indítja, indokolva ezt azzal, hogy a Veii ostromával kezdődő római hódító háborúk, valamint az írott források első, megbízhatónak tekinthető szöveghelyei egyaránt ekkorra keltezhetők. Kutatásai időintervallumának másik határát a Kr. u. VI–VII. század jelenti, amikor az arab hódítások következtében a Római Birodalom keleti területeinek éppúgy jelentős részét volt kénytelen feladni, mint korábban a nyugatiaknak. Így tehát – amennyiben a források egyaránt rendelkezésre álltak – a szerző minden problémát a köztársaság, a császárság és a késő antikvitás korának sajátos környezetében elemzett.

A fejezeteket a bevezetés és az epilógus keretezi. Előbbiben röviden bemutatásra kerülnek az említett tematikus egységek, sommásan tárgyalja a szerző az ókori hadi események típusait (ti. ostrom, rajtaütés vagy hosszasan elhúzódó háború), illetve egyértelműsíti a könyv időkereteit (köztársaság, korai császárság, késő antikvitás). Ez utóbbi alapján először a birodalom hadtörténetét tárja az olvasó elé – a legfontosabb háborúkat megemlítve, különösen ügyelve a hosszútávú stratégiai szempontokra (pl. a *limes* megteremtése). Ezt követi a római hadsereg evolúciója: hangsúlyozza a főbb reformokat, pl. a *manipulus* győzelmét a makedón *phalanx* felett, az ezt felváltó *cohors*-taktikát, az *auxilia* és a *vexillatiók* szerepét, a Gallienustól Constantinusig húzódó katonai reformokat stb. Végül portrét rajzol a leglényegesebb hadtörténeti forrásokból. A teljesség igénye nélkül Polübioszt, Liviust, Tacitust és Ammianus Marcellinust említi. Nem mulasztja el azonban a szerző olyan segédtudományok citálását sem, mint a kiemelkedő számú sírfeliratra támaszkodó epigráfia, a jórészt egyiptomi I előhelyű dokumentumra építő papirologia, valamint a rendkívül változatos leletekből dolgozó régészet.

A hét számozott fejezetből az első a háborúhoz és békéhez fűződő viszonnal foglalkozik. Ennek kapcsán vizsgálja pl. a városi *pomerium*, valamint a Mars-mező kultikus szerepét, illetve bemutatja, hogy az írott forrásokban milyen kép mutatkozik meg arról, mennyire vágyott a birodalom lakossága az egyes korszakokban a nagy hódításokra, avagy a békés, prosperáló érákra (gondoljunk csak a propagandisztikusan hirdetett augustusi békére, a *Pax Romanára*, amely a Marius és Sulla között dúló polgárháborús konfliktustól kezdődően egészen Octavianus actiumi győzelméig tartó hosszú, belharcoktól terhes időszakot váltotta fel). Szó esik e fejezetben arról, miként ünnepelték a rómaiak a háborús győzelmeket (pl. *triumphus* vagy *ovatio*), és miként dolgozták fel a nagy vereségeket (pl. a Hannibal elleni háborúk vagy a Varus-katasztrófa). Talán érdemes kiemelni e fejezet kapcsán a szerző azon gondolatát, miszerint a rómaiak vélekedésében a béke nem egy egyenlő felek között kötött, kölcsönös megállapodás volt a hadi tevékenységek felszámolásáról, sokkal inkább a domináns fél, Róma alávételére kényszerítő jogi aktusa.

A második fejezetben határozottan megmutatkozik a szerző társadalomtörténeti érdeklődése: fő témája a katonai szolgálat mibenléte, időtartama, a polgárjog megszerzésének lehetősége (ennek hatása a katonai családmodellekre), a polgárjogadományozás mögött meghúzódó birodalmi stratégia, valamint a katonák magántulajdona. Ez utóbbi kapcsán kiemel egy tévhitet, miszerint Marius reformja után a legionáriusokat a városi proletariátusból toborozták: Lee – Bruntra hivatkozva – azt állítja, továbbra is a földbirtokkal rendelkező vidéki parasztság alkotta a *legiók* állományának magvát. E szakasz második alfejezete a római hadsereg morális hátterét boncolgatja: az augustusi erénypajzs szimbolikus erejét, vagy egy-egy híres katona (a zsidó háborúban harcoló Longinus, vagy a markomann-kvád-szarmata háborúban hőstettet végrehajtó M. Valerius Maximianus) példáját elemezve az állomány bátorságával, továbbá olyan – a hadsereg kapcsán lényeges – kulcsfogalmak értelmezésével foglalkozik, mint a *virtus* vagy az *andrea*.

A harmadik fejezet érdeklődésének fókuszában a római háborús gépezet fenntarthatósága áll. A bevezetőben tárgyaltaknak megfelelően korszakról korszakra elemzi a hadsereg utánpótlását egyrészt területiálisan, másrészt a hadseregbe való belépéshez szükséges társadalmi státusz jegyében. Szó esik itt a köztársaságkori, miliciaszerű rendszerről, a szolgálatra kijelölt *dilectusokról*, akiket a birtokkal (ha csak apróval is) rendelkező *assidui* közül toboroztak, s akik köréből a *seniores* (idősebbek, kiszolgáltak) bevetése csupán vészhelyzet esetén történt meg. Ezt a rendszert az Augustus által bevezetett állandó hadsereg modellje váltotta fel. A szerző nem mulasztja el a teljes haderő részletes bemutatását sem (ti. a *legiók* állományától – legalábbis kezdetben – katonái jogállását, származását, harcmódot tekintve jelentősen eltérő *auxilia* tárgyalása). Végül hosszasan elemzi, mekkora terhet rótt a *senatusi*, majd a császári kincstárra a római hadsereg finanszírozása, a hadjáratok költségvetése. Lee szerint az éves szinten 670–900 millió HS (ti. *sestertius*) gazdasági potenciállal rendelkező római államnak 370–450 +/- 50 millió HS-t kellett a hadsereg fenntartására fordítania.

A negyedik epizód olyan kulcsfontosságú érényeket vizsgál, mint a fegyelem és a hűség. Ennek kapcsán elemzi, milyen az ideális vezető és milyen konkrét példákat ismerünk: a katonáival alvó és étkező Caesar, a frontvonaltól egyre inkább távolmaradó uralkodók a korai császárkorban, majd a zömmel Pannoniából, katonasorból bíbort felöltő császárok történetei. Ebben a fejezetben olvashatunk még az engedelmesség és lázadás problémájáról is. Itt említésre kerül pl. a Kr. u. 14-es legiólázas Pannoniában, illetve egy-egy késő antikvitásbeli felkelés Kr. u. 536-ból és Kr. u. 602-ből. A szerző hangsúlyozza, hogy a Római Birodalom fennállása során csupán elvétve találkozhatunk lázadásokkal, s ezeknek is általában különleges kiváltó okai voltak. Az utolsó alfejezet a polgárháborúkkal foglalkozik. Ez természetesen a köztársaság korának végét, a Kr. u. 68–69-es éveket, a Kr. u. 193–197 közötti éveket, valamint a késő antikvitás számos időszakát beárnyékoló véres belharcokat tárgyalja (példának okáért Constantinus trónra kerülését és egyeduralmának megszilárdítását).

Az ötödik fejezet megkísérli elhelyezni a katonákat egy szélesebb társadalomtörténeti spektrumban: elemzi a katonaközösségeket, megvizsgálja a katonák civil társadalomhoz való viszonyát (pl. házasodás), valamint bevonja a diskurzusba az állomány valláshoz fűződő kapcsolatát is. Lee két jelentős különbséget ragad meg Augustus idejében: mindkettő jogi természetű, ám míg az első egyfajta privilegizált helyzetet jelent (pl. egy katona kérhette, hogy peres ügyeit a katonai táborban tárgyalják egy tiszt jelenlétében), addig a második egyfajta „fogyatékoság”, jogfosztottság: szolgálati idejük alatt tilos volt megházasodniuk. A katonai táborok külön közösségeket alkottak (a táborban élő családtagokkal – feleségek és gyermekek –, illetve a tábori kereskedőkkel). A katonai közösségek egyrészt szervesen kapcsolódtak a városok társadalmához, másrészt bizonyos pontokon jól elkülöníthetők voltak azoktól. Végül a fejezet utolsó alfejezete a katonaság és a vallás kapcsolatával foglalkozik, mely szót ejt az elmúlt évek egyik igen jelentős régészeti leletéről, a *feriale Duranum*ról, a szíriai Dura Europos ásatásakor talált dokumentumról, amely kvázi egy ünnepi naptár a katonaság számára a Kr. u. III. századból.

A hatodik fejezet jellemzően kultúrtörténeti érdeklődésű. Talán a háborúkra gondolva nem a kulturális kölcsönhatások problematikája az első, ami eszünkbe jut, Lee mégis azt vizsgálja, hogyan profitált Róma ezekből. Hivatkozik az első pun háború során a karthagóiaktól eltanult hajóépítési módszerekre, az évszázadok során más népek technikai vívmányai alapján fejlesztett, átalakított római fegyverzet-re (a kardot illetően a *gladius*, majd a sokkal nagyobb *spatha* alkalmazása, a kétkezes lándzsával ellátott lovasság, a *contarii* bevetése), vagy a *Deiotarus* katonáiból felállított *Legio XXII Deiotarianára*, s mindezzel azt támasztja alá, hogy a birodalom nyitottsága pl. technikai kulturális vagy harcmódbeli elemek átvételére vonatkozóan a birodalmi hadsereg fejlődését szolgálta. Ezt követően azt a kérdést járja körül, mennyire lehettek műveltek a római katonák (milyen szórakozási szokásaik voltak, mit olvashattak vagy épp milyen graffitik szerepeltek a tábori épületek falain), valamint, hogy milyen arányban, és milyen módon, szinten tudtak írni-olvasni. Ez utóbbi kapcsán fontos következtetése, hogy – különösen a Constantinus előtti időkben, amikor a katonai és a polgári közigazgatás egy kézben összpontosult tartományonként – kiemelt értéket képviselt az a katona, aki eme tudásával az adminisztratív teendőket is el tudta látni – még ha számuk jelentős volt is.

Az utolsó fejezet a háborús tapasztalatokkal foglalkozik, megvizsgálva a háborúhoz, az erőszakhoz és emberöléshez fűződő viszonyt. Lee egy érdekes összevetést készít a modern kor, illetve az ókor emberének agresszív hajlamairól. A jelenkori tapasztalatokhoz Marshall tábornok második világháborús statisztikáját kölcsönzi, miszerint a katonák saját bevallása nyomán mindössze egynegyede sütötte el fegyverét. Lee ezzel szemben kiemeli, hogy a római korban sokkal megszokottabb volt az erőszakos halál, s – noha ő maga is jelzi, hogy csupán írott forrásokra, s nem nagy mintán elvégzett felmérésekre tud támaszkodni, így nehéz általánosítani – úgy tűnik, a római katonák jóval magasabb ingerküszöbvel rendelkezettek. A könyv utolsó alfejezete azt tárgyalja, hogy miként involválta a civileket egy-egy háborús esemény. Szó esik itt mérszárlás áldozatául esett városlakókról (Gerunium – Kr. e. 217, Cremona – Kr. e. 69, illetve Amida –

503), a civilek rabszolgasorba taszításáról, végül pedig az elhúzódo háborúk háterszági hatásairól is. A birodalom lakosságával szemben fellépő agresszor általában az adott provinciára törő ellenség volt, de polgárháborús ostromokkor a római kard római polgárt sebzett. Zárásként könyve tanulságait az epilógusban összegzi a szerző.

A *Warfare in the Roman World* a laikus olvasók számára is kellemes olvasmány, hiszen A. D. Lee mindvégig didaktikus, jól követhető stílusban, a fejezeteket és az egyes alfejezeteket logikus felépítményre formálva készítette azt el. Munkája hivatkozásokkal gazdagon ellátott, ugyanakkor – véleményem szerint a fogyaszthatóság oltárán áldozva – nem törekedett a teljes forrásanyag feldolgozására és szövegközi citálására, illetve a néhol idézett szöveghelyek sem eredeti nyelven, hanem angolul jelennek meg. Figyelembe véve a szerző és a kiadó vélelmezhető ambícióit (hogy ti. laikusok is szívesen forgassák a könyvet), a művet tudományos érdeklődéssel olvasók számára még mindig joggal fogalmazódhat meg a gondolat, hogy talán hasznos lett volna több, eredeti nyelven felhasznált forrást bevonni.

A könyvben bőségesen találunk az olvasást segítő térképeket, képeket, vázlatos kronológiát, császárlistát és fogalomtárat is. A szerző, hogy olvasóját közelebb hozza az adott témához, vizsgált korszakától el-elrugaszkodva, de mindig az adott analógiánál maradva más érák vonatkozó példáit is bátran felhasználja (pl. a második világháborús katonák csekély hajlandósága fegyvereik elsütésére, összehasonlítva az erőszakhoz teljesen más attitűddel viszonyuló rómaiakkal). Végezetül említésre méltó még az esszé formájában is megírt bibliográfia, mely megkönnyíti a tájékozódást az irodalmi anyagban.

A. Douglas Lee: *Warfare in the Roman World* (Hadviselés a római világban). Cambridge. Cambridge University Press. 2020. 228 o.

Berecz Gábor

A plutarchosi életmű használata Nikétas Chóniatésnál

A tanulmány a 2019-es *Brill's Companion to the Reception of Plutarch* tematikus tanulmánykötetben jelent meg, mely az antik hagyománytól kezdve a bizánci majd reneszánsz irodalmon keresztül egészen a modern kori megjelenéséig járja körül a plutarchosi életmű hatását és értelmezéstörténetét az egyes későbbi művekben. A XII–XIII. századi Nikétas Chóniatés munkáiban Alicia Simpson elemzi a megjelenő plutarchosi utalásokat.

Simpson a szerkesztők részéről érthető választás, mivel a jelenleg az American College of Greece-ben dolgozó kutatónő tudományos munkássága különösen Nikétas Chóniatés életére és műveire terjed ki, ő szerkesztette a 2015-ös *Byzantium, 1180–1204: 'The Sad Quarter of a Century'?* című tanulmánykötetet, ő a szerzője a 2013-as *Niketas Choniates: A Historiographical Study* című (Nikétas iránt érdeklődők számára megkerülhetetlen) monografikus munkának, illetve számos egyéb Chóniatésszal foglalkozó tanulmánynak.

Plutarchosi párhuzamokat tárgyaló cikkét három részre osztja: elején bevezetés gyanánt röviden bemutatja Chóniatés életét és munkásságát, milyen retorikai eszközökkel él műveiben, milyen szerzők hathattak rá, és mely kortársainál jelenik meg Plutarchos hatása. A második részben történeti művében, a harmadik részben pedig beszédeiben vizsgálja meg a plutarchosi párhuzamokat.

Nikétas Chóniatés (kb. 1155–1217) elsősorban bizánci történetíróként ismert, de írt teológiai jellegű művet is, és több beszéde is fennmaradt. Mindemellett a birodalmi adminisztrációban is jelentős karriert futott be, az 1204-es ostromot követően azonban szinte mindenét elveszítette.

Kortörténeti művet írt, mely a saját korát és az azt megelőző évtizedeket dolgozza fel. Az egyes könyvek egy-egy császárok uralkodása köré épülnek, az események központjában az uralkodó áll, így kapcsolódik a császári életrajzírói hagyományba. Művelt laikusként bőségesen teleszövi műveit különböző retorikai alakzatokkal és klaszszikus, valamint biblikus idézetekkel, utalásokkal. Stílusára hatással voltak olyan korabeli tendenciák, mint az antik regény újjáéledése, a szatíra és a paródia használata, a műfajok „keveredése” és általánosságban a klasszikus irodalmi és esztétikai minták hangsúlyosabbá válása. Nem csak szó szerinti idézeteket használ, hanem szerkezeti és történeti párhuzamokat is beiktat, amelyek egyben értékválasztását is jelzik. Iosephus Flavius és szicíliai Diodóros munkássága kevésbé szövegszerű utalásokkal vagy analógiákban jelenik meg, mintsem Nikéttas történeti műveinek (továbbiakban csak *Historia*) moralizáló és didaktikus hangvételében. Ugyanakkor olyan szerzők, mint Homéros, valamint Ailianos és Athénaios, a szatirikus Lukianos, továbbá Euripidés és Sophoklés is kiemelt szerepet játszanak, mivel szemelvények, anekdoták és párbeszédok sokaságát nyújtják Nikéttas számára, amelyekből szókincsét, képeit, utalásait, metaforáit és példázatait meríti.

Nikéttas e szerzők mellett Plutarchos *Párhuzamos életrajzok* és *Moralia* című műveit is felhasználta mind a *Historiájában*, mind a szónoki beszédeiben. A *Párhuzamos életrajzok* mintául szolgáltak a császári életrajzokhoz, amelyek ekkoriban felváltották az annalisztikus történetírást, és általános keretet adtak a “világi életrajz” műfajának, amellet, hogy hatással voltak a korabeli szentéletrajzokra is. A *Párhuzamos életrajzok* etikai-pedagógiai célja jól illeszkedett Nikéttas császári életrajzainak moralizáló és didaktikus szemléletéhez. A bemutatott személyek erényeinek és bűneinek feltárása, a despotizmustól való idegenkedés és az emberi erény hangsúlyozása mind-mind visszhangra találtak Nikéttasnál.

Simpson a tanulmány második részében a *Historiában* fellelhető plutarchosi párhuzamokat mutatja be. Elsőként I. Manuél Komnénos császár alakját veti össze Themistoklésével, amint az álmatlan éjszakákon át töprengett, hogyan reagáljon a szicíliai normannok 1147-es támadására. Elrendelte, hogy javítsák meg a császári flottát és új ha-

jókkal is egészsítsék ki, majd az így megújított sereggel elindult, hogy kiűzze a normannokat a stratégiailag fontos Korfu szigetéről (1148–1149), és az Adriai-tengeren folytassa hadjáratát. Miképpen The-mistoklés felismerte, hogy Marathón csak kezdete volt egy nagyobb háborúnak, és hogy Athénnek erős tengeri haderőre lesz szüksége a perzsák legyőzéséhez, úgy Mánuel is megértette, hogy a Hellas el- leni támadás csak egy fejezete a normannokkal vívott háborúnak, és hogy a győzelemhez komoly flottára lesz szüksége.

Ezt követően I. Andronikos Komnénost hasonlítja össze a makedón Démétrios Poliorkétésszel. Amikor Andronikost letaszították a trónról, elmenekült Konstantinápolyból, és magával vitte szeretőjét, Maraptikét. E jelenet kapcsán idézi fel Nikétas egy közbevetés erejéig Démétrios Poliorkétés és szeretőjének, Lamiának a kapcsolatát. Noha a kontextus önmagában nem indokolná a párhuzamot, és inkább díszítő jellegű a megjegyzés, mégis Andronikos és Démétrios jelleme között fel lehet fedezni hasonlóságot: mindkét uralkodó többek között kicsapongó életmódjával tett szert hírnévre.

Andronikos után II. Isaakios és III. Alexios Angelos császárokat hasonlítja össze Osiris és Typhón történetével, azonban itt más szá- jába adja Nikétas a hasonlatot: miután Alexios letaszította Isaakiost a trónról, némelyek megjegyezték, hogy ez olyan szerencsétlenségek kezdete lesz, melyek Osiris és Typhón alatt sújtották Egyiptomot. Azonban Isaakios fia, IV. Alexios, miként Hórus is, megbosszul- ta apját és császár lett.

Simpson ezután más történeti analógiákat és utalásokat mutat be. Andronikos Kontostephanos flottaparancsnok a Théseus-mítoszt idézi meg, amikor beszédében fehér helyett fekete vitorlákkal való hazatérést említ. Az 1148-as Meander folyó menti csata után az ele- sett törökök csonthalmát a Marius által megölt kimberek tömegéhez hasonlította. A negyedik keresztes hadjárat után állapítja meg, hogy ha valaki úgy emelné fel szavát a polgártársai érdekében, mint So- lón egykor Peisistratos alatt, az erények hiánya miatt akkor sem lett volna senki, aki tett volna bármit is. Ahogy Solón az athéniakat tette felelőssé Peisistratos zsarnokságáért, úgy ezzel az allúzióval Nikétas a bizánciakat tette felelőssé az 1204-es latin hódításért.

A fenti példák bemutatása után Simpson megállapítja, hogy Niké-
tas a *Historiában* közvetett plutarchosi utalásokkal él, amelyek csu-
pán felidéző jellegűek és a plutarchosi corpus ismeretét feltételezik a
teljeskörű megértéshez.

Simpson a harmadik fejezetben Niké-
tas szónoki műveiben igyek-
szik kimutatni Plutarchos hatását. Beszédeiben a többi bizánci szer-
zőhöz hasonlóan Niké-
tas is a *panegyricus* hagyományát követi, és
a császár különféle erényeit, háborús teljesítményét és az általa te-
remtett békét dicséri, gyakran összehasonlítva más uralkodókkal. Az
ilyen típusú szónoklatokban Dávid király és Nagy Sándor az uralko-
dói minták, hozzájuk mérik az épp regnáló császárt. Azonban más
történeti szereplők is az összehasonlítás tárgyát képezhetik, ha az
alkalom megköveteli.

II. Isaakios Angelost a spártai Lykurgoshoz hasonlítja, aki az ál-
lamszervező mintaképeként szolgál, de a császár még őt is megha-
ladja e tekintetben. Majd Agésilaos spártai király alakját idézi meg,
és ennek kapcsán dicséri a császár katonai képességeit és kitartását.
Végül Isaakios császár és III. Béla leánya, Margit hercegnő közötti
házasság ürügyén említi meg Nagy Sándor és Stateira esküvőjének
pompázatosságát, amely párhuzamot viszont már nem Plutarchos-
hoz, hanem Athénaioshoz köt Simpson.

Azonban nem csak Isaakiost hasonlítja Nagy Sándorhoz: I. Theo-
dóros Laskaris 1211-es győzelme a törökök felett a Meander-menti
Antiochiánál zajlott csatában Alexandros indiai háborúit idézi fel,
azonban a forrásként itt sem Plutarchos, hanem Arrhianos szolgált.
Mikor viszont a vlach Dobromir Chrysos lázadására tér ki, akkor
Plutarchostól meríti a példát, és hasonlítja a lázadó parancsnokot
Bukephaloszhoz. Utolsó példaként Simpson III. Alexios és Periklés
közötti párhuzamra hívja fel a figyelmet, amint Niké-
tas a császár kegyességét és szelídségét dicséri.

Összegzésében Simpson megállapítja, hogy beszédeiben plutar-
chosi utalásokkal Niké-
tas akkor élt, amikor azok szereplőinek egy
bizonyos jellemvonásával vagy tetteivel mutatnak hasonlóságot. Ez-
zel szemben a *Historiában* ezek az utalások az olvasó erkölcsi épüle-
sére szolgáltak és bizonyos helyzetek értékelését könnyítették meg,

mivel a történetírásnak didaktikus szerepet szánt, míg a szónoklatoknak a császár dicsőítése volt a célja.

A Komnénos-kori irodalom kutatásában a legújabb irányt a második szofisztika hatásának vizsgálata jelenti. Ebbe a tudományos diskurzusba kapcsolódik be Simpson tanulmánya, és mutatja ki Nikétasnál a plutarchosi szöveghelyek sokrétű használatát, de Nagy Sándor kapcsán rövid kitérőt tesz más császárkori görög szerzőkhöz is.

Alicia Simpson: “Precepts, Paradigms and Evaluations: Niketas Choniates’ Use of Plutarch.” (Előírások, paradigmák és értékelések: A plutarchosi életmű használata Nikétas Chóniátesnál) In: Sophia Xenophontos – Katerina Oikonomopoulou (Ed.): *Brill’s Companion to the Reception of Plutarch*. Boston, 2019. 279–294. o. DOI: 10.1163/9789004409446_018

Kovács István

KÖZÉPKOR

Vezérfonal a bizánci pénzek gyűjtéséhez

A Római Birodalomból kinövő Bizánci Birodalom pénzei még sokáig megőrizték római jellegüket. Bár I. Anastasios (491–518) 498-as pénzreformjától beszélünk önálló bizánci pénzverésről (a korábbi értéket a Kelet-Római Birodalom kibocsátásaiként szokás értékelni), az elszakadás a mintáktól több évszázados folyamat volt.¹ Nem véletlen, hogy a bizánci numizmatika sokáig az ókori numizmatika egyik ága volt, a középkorba történő „befogadása” valójában újabb keletű.²

Ezer év a pénztörténetben is nagy idő. Ez alatt a bizánci pénzverés – a hagyományok megőrzése mellett – folyamatosan változott. A teljes pénzverési folyamat áttekintése pusztán az eddig kiadott gyűjteményi katalógusok alapján embert próbáló feladat. *Prue Morgan Fitts* a bizánci pénzek gyűjtői számára éppen ezért kívánt olyan vezérfonallal használható könyvet összeállítani, amely a Bizánci Birodalom pénzverését és érmeit szakszerű kommentárokkal mutatja be I. Anastasios-tól XI. Kónstantinig (1448–1453). Előre kell az is bocsátani, hogy a tárgyalt anyag nem terjed ki az inkább pénzforgalmi jelentőségű, de nem bizánci kibocsátású veretekre: az egykori Nyugat-Római Birodalom területéről származó aranypénzekre, az arab-bizánci határterületeken vert érmékre, vagy a kisázsiai török és más utódállamok hasonló éremképű és kivitelezésű érméire,

1 A bizánci uralkodók nevének írásakor az alábbi táblázatban található névformákat használom: *Georg Ostrogorsky: A bizánci állam története.* Ford. Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd, Prohászka Péter. (Osiris tankönyvek) Osiris, Budapest, 2001. 499–500. o.

2 Lásd például: *Bernd Kluge: Numismatik des Mittelalters. I. Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevii.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 769., Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission 46.) Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften – Münzkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin–Wien, 2007. 177–182. o.

utánvereteire. Mondhatnánk, hogy ez valójában nem is tudományos könyv, hiszen új eredményeket nem tartalmaz, hanem csak az érmék azonosítására szolgáló, gyorsan fellapozható, a numizmatika hagyományos időrendjét követő, összefoglaló jellegű referencia munka. A gyűjtők és a kutatók számára értéke azonban éppen ebben rejtezik!

A Római Birodalom súlypontjának nyugatról keletre történő át-helyezésével valójában egy új államalakulat alapjait rakták le. A kialakulóban lévő önálló bizánci bizánci pénzverés megértéshez nem haszontalan a kezdeteket megelőző előző két évszázad legfontosabb eseményeinek megismerése: ezt az eseménysort Fitts bevezetésként egészen az utolsó kelet-római császár, Zénón uralkodásáig (474–475, 475–491) foglalja össze.

Segédletek az éremgyűjtéshez

Az utak a gyűjtéshez című fejezetben rövid fejtegetést olvashatunk az éremgyűjtés örömeiről, illetve arról, hogy sok gyűjtő először nyugat-római pénzeket gyűjtött, és érdeklődése csak később fordult a bizánci pénzek felé. Ezen mű tanulmányozásával most hatalmas numizmatikai anyagot – ha nem számítjuk a latin és a száműzetésbe kényszerült császárokat –, 88 uralkodót és közel ezer év pénztörténetét ismerhetjük meg.

Egy bizánci numizmatikai gyűjtemény megtervezésekor többféle szempont alapján alakítható ki a gyűjtőkör. Lehet az egy dinasztiahoz tartozó császárok pénzeit, vagy egy verde kibocsátásait, esetleg egy pénznemet (figyelemmel annak az évszázadok során annak bekövetkezett változásaira) gyűjteni, de érdekes lehet az érméken ábrázolt alakok ikonográfiai módosulásaira, vagy éppen az utolsó uralkodó család, a Palaiologos-ok pénzverésére koncentrálni. Az utóbbi témában újabban érdekes publikációk jelentek meg. Elég csak a szintén a Spink által kiadott katalógusra gondolnunk.³ *Eleni Lianta* munkája az oxfordi Ashmolean Múzeumban őrzött késő bizánci pénzürmék terjedelmes korpusza (típuskatalógusa), amely minden érmét típus,

³ *Eleni Lianta*: Late Byzantine Coins 1204–1453. In the Ashmolean Museum, University of Oxford. Spink, London, 2009.

méret, felirat, ikonográfia alapján osztályoz, de olvashatunk a gyűjtemény történetéről is, ami azért érdekes, mert ennek a késő bizánci anyagnak a nagyobb része egy magángyűjteményből került a múzeumba.

Érmét gyűjteni megfelelő felszerelés nélkül nem lehet. Ez igaz a bizánci pénzek esetében is. Az alapfelszerelés Fitts szerint: legalább 5x nagyítású nagyító (lupé), mérleg, milliméteres beosztású vonalzó. A legfontosabb szakirodalom pedig, a bizánci pénzek gyűjtőjének „Bibliája”, *David Sear* katalógusa.⁴ Utóbbi valóban olyan referenciamunka, amelyet mindenképpen érdemes közelebbről is megismerünk.

Sear munkájával ugyanis nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint a Nyugat-Római Birodalom bukása után csaknem ezer évig fennállt Bizánci Birodalom pénzverésének teljes, tehát I. Anastasios uralkodásától egészen Konstantinápoly 1453-as török elfoglalásáig tartó korpuszának összeállítását. A logikus felépítésű katalógus bevezető fejezeteiben olyan kérdéseket tárgyal, mint a bizánci pénzek gyűjtésével kapcsolatos általános ismeretek, a bizánci pénzverésben előforduló pénznemek, a verdék, a névérték, az érmék keltezési rendszere, a pénzérméken látható monogramok és a feliratok változatai. A katalógus fő részében a pénztípusokat kibocsátók szerint rendezetten közli, az adott uralkodó uralkodásáról és pénzveréséről írott bevezetéssel. Az egyes típusok alapos numizmatikai leírását követően, azok nagyon szép (*'very fine'*), vagy szép (*'fine'*) minőségű példányaihoz – a gyűjtői elvárásokra figyelemmel – angol fontban számított becsértéket ad meg.⁵ Amikor a katalógust 1974-ben először megjelentették, hamar kiderült, hogy több információt tartalmaz tömör formában, mint bármely addig megjelent bizánci pénztörténeti

4 *David R. Sear: Byzantine Coins and Their Values*. Second edition, revised and enlarged. With the collaboration of Simon Bendall and Michael Dennis O'Hara. Spink, London, 1987. (újranyomások: 1994., 1996., 2000., 2002., 2003., 2006., 2010., 2014.) Időközben megszületett a német nyelvterületen is egy hasonló célkitűzéseket megvalósító érmekatalógus: *Andreas Urs Sommer: Die Münzen des Byzantinischen Reiches*. 491–1453. Mit einem Anhang: Die Münzen des Kaiserreichs von Trapezunt. Battenberg, Regensburg, 2010.

5 Az angol terminológia fordításához, értelmezéséhez: *Saltzer Ernő: Numizmatikai szakszótár*. Angol–magyar. Német–magyar. Szerk. Szinovszki Sándor. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1979.

munka, valódi és teljes összképet ad egy évezred bizánci pénzvézéséről. A kötet átdolgozása, majd sokszori utánnomása sikerének legfőbb bizonyítéka.

Ennek fényében érthető, hogy Fitts nem sajnálta a fáradságot, és – művének bevezető jellegét erősítve – külön fejezetet írt a kezdő gyűjtők számára Sear könyvének használatáról, az egyes adatok értelmezéséről. Ugyanakkor felhívja az érdeklődők figyelmét arra is, hogy hol tudnak a szakirodalom vonatkozásában tovább tájékozódni: az Amerikai Numizmatikai Társaság / American Numismatic Society (www.numismatics.org) és az Amerikai Numizmatikai Egyesület / American Numismatic Association (www.money.org) honlapjait és könyvtárait ajánlja (amerikai) olvasói figyelmébe.

Az éremhatározás szempontrendszere

Számtalan olyan, a gyűjtői tevékenység magas szintű művelése kapcsán felmerülő kérdéskör maradt, amelyet Sear katalógusában egyébként nem érintett. Fitts arra törekedett, hogy ezeket is részletesen kifejtse. Ezért kaptak külön fejezetet kaptak az érmék tárolásával kapcsolatos gyakorlati tudnivalók. Egyrészt a nem pvc-ből készített, lapszerű, „kétzsebes” műanyag tokokat javasolja, amelyben biztonságosan tárolhatók a pénzérmék, hiszen itt az azonosítást szolgáló kísérő cédula is elhelyezhető (mindenképpen érdemes megőrizni az eredeti, az érme megvásárlásakor rendelkezésre álló cédulát is a proveniencia későbbi bizonyítása érdekében!). A tárolásra alkalmasak lehetnek papírból vagy műanyagból készült dobozok is, fontos azonban, hogy az érmenek elegendő hely legyen, és így elkerüljük az esetleges sérülést.

Egy külön fejezet segít a kötet használatában, a szerző itt tisztázza az előlap és a hátlap fogalmát, a kötetben alkalmazott (az általános, a fémekre vonatkozó, valamint az adott érme állapotát jellemző) rövidítéseket. Kifejezetten hasznos az éremhatározás elemeivel foglalkozó rész (uralkodó, felirat, verdejegy, keltezés, öltözet, pozíció, szimbólumok, monogramok, esetleg vallásos figurák és/vagy több személy megjelenése stb.), valamint a bizánci pénzeken látható abc-k rövid

bemutatása. Ehhez csatlakozik az érméken olvasható uralkodónevek terjedelmes felsorolása, ennek segítségével viszonylag könnyen azonosítható egy adott pénzérme kibocsátója. A császári címekről és a gyakori feliratokról, valamint a különböző rövidítésekről írt fejezet, amelyet a monogramokat bemutató táblázat⁶ követ, szintén nagyban segítheti a gyűjtőt egy érme pontos meghatározásában. Ezen ismeretek hiányában ugyanis Sear nagyszerű katalógusát sem tudja a kezdő gyűjtő hatékonyan használni. Ezt követően lehet az éremkép egyes elemeinek vizsgálatára rátérni.

Az éremkép értelmezése és ikonográfiai vizsgálata

Egy pénzérme meghatározásakor alapkérdés a verési hely azonosítása, ebben a verdejegyek lehetnek segítségünkre. A birodalom legnagyobb kiterjedésekor (VI. század) működött egyszerre a legtöbb pénzverőház: szám szerint 15, de összességében az ezer év alatt 29 bizánci pénzverdével számolhatunk.⁷

Az érméken látható alakok ikonográfiai elemzése/értelmezése, az ábrázolás és az öltözék vizsgálata szintén nem kerülhető meg az éremhatározás során. Az érméken látható alakok öltözeteit Fitts műve három csoportba sorolja: katonai, konzuláris és polgári típusba. Mindegyik részletes kifejtést kap azzal, hogy a legfontosabb ikonográfiai jegyeket, öltözék-elemeket is felsorolja. Csak helyeselhető, hogy mindezek illusztrációjaként megjelenik a két híres ravennai mozaik [I. Justinianos (527–565) és Theodóra], bár a képek össze vannak cserélve. Ezt követi a császárné ruhájának részletes ismertetése. Mindez azért fontos, mert a két mozaik segít felismerni az éremképben ezeket az ikonográfiai jelentőséggel bíró öltözékeket, azok elemeit. Nyilvánvaló, hogy a császári koronák, diadémok és a keresztek tanulmányozása megint csak új perspektívát nyit az éremkép leírásában.

⁶ Ez a táblázat jóval egyszerűbb, mint a Sear-féle katalógusban tanulmányozható: *Sear* i. m. 32. o. Szintén részletesebb összeállítás található Otto Flämig megkerülhetetlen kézikönyvében: *Otto C. Flämig: Monogramme auf Münzen, Medaillen, Marken, Zeichen und Urkunden*. 3. stark erweiterte und überarbeitete Auflage mit 6454 gezeichneten Monogrammen nach Originalvorlagen. Gietl Verlag, Regensburg, 2003. 14., 15., 29. o.

⁷ *Sear* i. m. 22. o.

A kötet legértékesebb része az éremképben szereplő alakokkal, azok elhelyezkedésével foglalkozik. Megállapítható, hogy hagyományosan a császár került az előlapra, II. Justinianos-tól (685–695, 705–711) viszont Krisztust is ábrázolják az érméken, így ettől kezdve rendre Krisztus (vagy Szűz Mária) van az előlapon, a császár pedig a hátlapon (Szűz Mária első megjelenése arany soliduson VI. León (886–912) idejében, ezüstpénzen II. Basileios (976–1025) uralma alatt, bronzpénzen, egy név nélküli follis-on, pedig csak a XI. században kimutatható). Ha két alak kerül az éremképbe, az idősebb császár kerül (a nézőnek) balra, az ifjabb császár jobbra. Az idősebb császárt általában szakállal ábrázolták, akkor is, ha nem volt szakállas. Ha három vagy több személy került az éremképbe: a császár látható a középpontban, jobbján az idősebb fia, balján a fiatalabb; a feleség viszont mindig a császár baljára kerül; ha Krisztus is feltűnik az éremképben, és koronázza a császárt, akkor a császár a jobbján látható.

A vallásos figurák ábrázolása ikonográfiai szempontból szintén izgalmas: Krisztus és Szűz Mária öltözete, az őket övező feliratok és rövidítések, de a szentek felbukkanása is színesebbé teszi a bizánci numizmatikát. Külön terület a szimbólumok értelmezése.

Áttekintő fejezetek mutatják be táblázatos formában a bizánci arany, az ezüst- és a bronzpénzverést, az egyes pénznemeket, az éremképek leírásával, súlyadatokkal (a bronzok esetében csak időnként ad meg súlyadatokat). Ezt egy újabb tematikus egység követi: az egyes uralkodók által kibocsátott pénznemeket közlő táblázatok. Felesleges is hangsúlyozni, hogy ez mennyire fontos, hiszen nemcsak a gyűjtő, hanem a kutató, az érdeklődő is könnyen át tudja tekinteni egy-egy kibocsátó pénzverési tevékenységét.

Fitts nagy figyelmet szentelt az éremképben megjelenő többes személyábrázolásoknak. Nemcsak a világi személyekkel kapcsolatos információkat, hanem a vallásos személyiségek ábrázolási módjaival kapcsolatos alapos tudnivalókat is találhatunk ezekben a fejezetekben. Ez kifejezetten érdekes összeállítás, számtalan ikonográfiai és egyéb tanulsággal. Magyar szempontból mindenképpen tovább gondolásra érdemes azoknak a XI–XII. századi bizánci érméknek a

problematikája, amelyek előlapján Szűz Mária, hátlapján pedig két alak látható. Ez a típus ugyanis a korabeli Magyarországon is megjelenik, III. Béla (1172–1196) egyik, bizánci mintára vert rézpenzén (CNH I. 98–100., H. 72.).⁸

Az utolsó fejezet, a glosszárium, mindazon szakkifejezéseket, alapfogalmakat tartalmazza, amelyek a korábbiakban fölmerültek. Nagyon hasznos és kimerítő összeállítás, amely a gyűjtés során igazi segédlet lehet. A kötet igazán nagy értéke a végén található válogatott bibliográfiai jegyzék. Ebben mindazokat az alapmunkákat megtalálhatjuk, amelyek a bizánci történelem és pénztörténet tanulmányozásához szükségesek. Hiányérzetet legfeljebb az okozhat, hogy *Georg Ostrogorsky* klasszikus, több nyelvre lefordított munkája nem szerepel a listán.⁹

A sajátos spirálos kötés a kötet munkafüzet jellegét, de egyúttal a gyűjtői munka során könnyebb használhatóságát erősíti. Fitts művének tanulmányozása – informatív jellege okán – nemcsak a bizánci pénzek gyűjtői számára, hanem a bizánci pénztörténet iránt érdeklődő kutatóknak is ajánlott.

Prue Morgan Fitts: *The Beginner's Guide to Identifying Byzantine Coins* (Vezérfonal a bizánci pénzek azonosításához). Spink, London, 2015. 136 o. ISBN 978-1-907427-55-8

Gyöngyössy Márton

8 *Lajos Huszár*: Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute. Corvina – Battenberg, Budapest–München, 1979. 40. o. A téma legutóbbi – terjedelmes – összefoglalása (*Ujszászi Róbert*: XII. századi magyar rézpenzék. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 2010. 8–28. o.) sem tudta ezt a kérdéskört sikeresen lezárni. Lásd: *Gyöngyössy Márton*: Szentkultusz középkori pénzeinken. Ikonográfiai adalék a magyar pénzverés történetéhez. *Collectanea Sancti Martini* 6. 2018. 90–92. o.

9 Magyarul: *Ostrogorsky*: i. m.

Barbarossa Frigyes és Itália

Mario Barboni Barbarossa Frigyes-monográfiája tagadhatatlanul olasz, ugyanakkor hangsúlyozottan nem nacionalista beállítottságú. A szerző már bevezetőjében számot vet azzal az itáliai irodalmi – klasszikus szépirodalmi – hagyománnyal, amely a Hohenstauf-dinasztia alapítójának (183. o.) olaszországi tárgyalásakor megkerülhetetlen, egyrészt pozitív értelemben – a császár nagyságának, jelentőségének tanúbizonyságaképpen –, másrészt negatív módon, mint a nemzet nagy ellenségének jelképes ikonja. Az egységes Olaszországot és nemzettudatát megteremtő Risorgimento hazafias költészete a Rótszakállú uralkodóval szembeszálló Lombard Ligában és legnanói győzelmében látta és láttatta önnön első előképét, az olasz nemzeti szabadságharcok nyitányát. Barboni Carducci *Legnanói dal*ából idéz, de visszatekinthetett volna a Mameli-himnuszra, az Olasz Köztársaság nemzeti himnuszára is, amelynek hontörténeti reminiszcenciái szintén Legnanóval kezdődnek. Ugyanakkor a szerző rámutat arra is, hogy az olaszság legkiemelkedőbb költője, Dante „szent poémájában” (a *Purgatórium* tizenhétedik énekében) „a jó Barbarossaként” emlegeti II. Frigyeset, annak ellenére, hogy hozzáteszi (az eredeti szövegben), „fájdalommal emlékszik rá Milánó”, amelyet a lázadása miatt megdühödött nagyúr bosszúból feldúlt 1162-ben, habár megsemmisítenie nem sikerült, sőt a lombard város romjaiból megerősödve és elszántan támadt fel (8–10., 131., 145. o.). Ha magunk is a hajdani poéták stílusában íránk, végzetszerűnek nevezhetnénk Barbarossa és Itália kapcsolatát: ragadványneve olaszul halhatatlanult, Itália uralmáért harcolt a pápa és a városköztársaságok ellen, és történelmi vereséget az északolasz „comunék” mértek rá. Idegen, német hódítóknak beállítani már csak azért is téves volt,

mert Barbarossa német-római császárként (öndefiníciójával „Róma imperátoraként”) feljogosítva érezte-tudta magát arra, hogy Itália legfőbb és egyedüli, „absolutus” ura legyen – még a másik univerzális hatalommal, a pápával szemben is. Barbarossa alakját Barboni nem véletlenül az invesztitúra harc felől közelíti meg, aláhúzza azt az ellentmondást, hogy „a pápa, a kor legnagyobb feudális ura, paradox módon azokkal az erőkkel került szövetségbe, melyek a legnagyobb eltökéltséggel igyekeztek felbomlasztani a feudális rendet”, vagyis a városállamok kialakuló-megerősödő polgárságával (8. o.). Nem kevésbé sajátos módon a pápasággal vívott fegyveres hegemoniaharc fénytörésében értelmezhető egyfelől a németföldi trónviszályok itáliai vetületeként létrejött ghibellin-guelf pártcsatározás, másfelől az a Barbarossa vezette kereszteshadjárat is, amelyben 1190-ben egy tragikus szerencsétlenség véget vetett a nagy császár-hadvezér életének. „Szinte körkörös módon – írja Barboni – pályája kereszteshadjáratokkal kezdődött és végződött, noha a kettő közül egyik sem bizonyult döntő jelentőségűnek a kereszténységre nézvést.” (180. o.)

Annál inkább „döntő jelentőségűnek bizonyult” az 1176. május 29-i legnanói ütközet, amelyben, hadtörténeti korszakfordulóként, egy „polgári önkéntes hadsereg védekező, nem hűbéresi kötelességből vagy pénzért harcoló” gyalogsága akkora vereséget mért egy feudális lovashadseregére, hogy azt magának a császárnak is csak ügyel-bajjal sikerült túlélnie (148–150. o.). „Legnanóban a császárt nem legyőzték, inkább megalázták... Barbarossa fölött az erős és hatalmas Milánó diadalmaskodott, amely három lustrumnál rövidebb idő [= kevesebb mint tizenöt év] alatt feltámadt a császár okozta pusztulásából... Mindenesetre a császár legnanói veresége (vagy megaláztatása) után kerek hét évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Németország és Itália elérjék a nemzetállami egyesülést.” (148–149. o.)

Barboni újfent polemikusan utal a Risorgimento romantikus hőskultuszára, amikor a Liga és győzelme legendás vezéréről, Alberto da Giussanóról azt írja: „feltételezve, de meg nem engedve, hogy élt”, minthogy „először a milánói dominikánus krónikáiról, *Galvano Fiamma* (1283–1344) írta le nevét, de szerepéről, sőt konkrét tör-

ténelmi létezéséről nincsen korabeli bizonyító dokumentum” (147–149. o.). Viszont mint történelmi dokumentumot idézi *Gerardo Pisto* milánói legátus III. Sándor pápához írott levelét: „Szabadságunkat, mely atyáink örökségként jogosan illet meg minket, nem akarjuk elveszíteni; készek vagyunk akár meghalni is érte. Mert inkább választjuk azt, hogy dicső halált halunk a szabadságért, mint azt, hogy rabszolgaságban tengessük nyomorult életünket.” (154. o.) Akárha az ógörög, spártai ifjak „szárnyas szavait” olvasnánk Hüdarnész perzsa fővezérhez Hérodotosz lapjain. Heroizálás és deheroizálás hullámvasútján azonban nem a történész, hanem a történelem járt: pár lappal később megtudjuk, hogy a lombardok szövetségese, a pápa miként egyezett ki, kötött békét nagy ellenfelével, a császárral, jóllehet (ellenpápa állításáért is) korábban kiátkozta őt és azt ígérte a milánóiaknak, hogy „inkább darabokra vágatná magát, mintsem békét kössön nélkülük” (154–156. o.). Mintha mindkét középkori-feudális egyetemes hatalom megrettent volna attól, amit a történész-életrajzíró – először idézőjelben, majd anélkül – „a comunék forradalmának” nevez (154., 164. o.).

Barbonit is – bio-monográfus elődjéhez, *Franco Cardini*hez hasonlóan – a téma emelkedettsége a szépirodalmi tradíció felé vonzza.¹ Ha könyvét olasz poéták idézésével kezdte, a végéhez közeledve – igazságosan és az európai egység szellemében – német költőket citál. *Friedrich Rückert*et például, aki egy balladájában verselte meg a mítoszt Barbarossáról, aki nem halt meg, csak alszik Svábföld erdős, „magas ormain”, egy titkos barlangban... (181. o.)

Mario Barboni: *Federico Barbarossa* (Barbarossa Frigyes), Rusconi Libri, Santarcangelo di Romagna, 2018, 190 o.

Madarász Imre

¹ Vö. Franco Cardini: *Il Barbarossa*, Mondadori, Milano, 1985. 352–366. o.

A szultán és a szent

Muhammad al-Malik al-Kamil, Egyiptom szultánja és Assisi Szent Ferenc meglepő találkozása 1219-ben nem ismeretlen a történettudomány számára. A Szent az 5. keresztes hadjárat idején Damiettát ostromló keresztes sereget kereste fel.

A korabeli, majd időben közeli források rendre beszámoltak erről a látogatásról, megerősítve azt a történetírói vélekedést, hogy a sok forrás éppen úgy nehezítheti a tisztán látást, mint a forráshiány, vagy a kevés forrás. A közöttük lévő ellentmondások, tisztázatlan kérdések könnyen megzavarhatják a kutatót, és ezáltal a történeti feldolgozást is ellentmondásosan befolyásolhatják. Jelen esetben például forrásaink eltérően indokolják azt, hogy miért vállalta Szent Ferenc ezt az utat, téríteni akart volna, vagy a szaracénokkal (ahogyan a korban a muszlimokat nevezték) való békekötést szerette volna elősegíteni? Milyen céllal kereste a muzulmánok közelségét? Hogyan lehetséges, hogy miután gyakorlatilag fogolyként a muszlimok táborába került, onnan végül szabadon visszatérhetett övéihez. Kérdés, hogy egyáltalán milyen szemszögből kezelték a látogatást a különféle előjelű források? Melyek a legendának azok a részletei, amelyek csak utólag kerülhettek be a forrásokba, és kiegészítik-e, vagy éppen lerombolják bizonyos korábbi ismereteinket, elképzeléseinket? És persze nem közömbös annak felkutatása sem, hogy milyen következményei voltak a találkozásnak az adott korban, és – különlegességén túl – milyen tanulságokkal szolgálhat a mára nézve.

2019-ben publikációk sora emlékezett meg a találkozás 800. évfordulójáról, amelyek azonban véglegesnek tűnő válaszok helyett a kutatás további ösztönzőjének bizonyultak. E további kutatás eredményeit kívánta közreadni a münsteri Aschendorff Kiadó vaskos kö-

tete. A 25 tanulmányt tartalmazó munka két nagy célt tűzött ki maga elé: a sok szempontból való (multiperspektívikus), valamint a több tudomány felőli (interdiszciplináris) megközelítést. Az előző érdeklében nemcsak az eddig domináns, sőt szinte kizárólagos nyugati, latin-keresztény szempontot kívánták érvényesíteni, hanem a muzulmán, sőt a keleti, ortodox keresztény szempontokat is. Az utóbbi megközelítés különböző tudományágak – a történelem mellett elsősorban a teológia – bevonását jelentette a találkozás kortörténetének, háttérének, következményeinek vizsgálatába.

A kötet öt nagy egységre oszlik, amelyek a történeti perspektívák, a visszatükröződés, a teológiai vonatkozások, a vallások közötti dialógus mai, és ugyanez (azaz a vallások közötti dialógus) a nem-ferences résztvevők szemszögéből címeket viselik. A szerkesztők előszava a források kritikus bemutatását, értelmezését ígéri az eddigi egyoldalú szemlélet helyett. A tágan megfogalmazott cél bő két tucat kutató bevonásával járt, akik között egyaránt találunk az OMF kitéttel megjelölt ferences (esetenként azon belül is – Cap jelöléssel – kapucinus) szerzeteseket, nevük után megítélve további keresztényeket, többnyire valamelyik európai ország arab vagy kifejezetten muzulmán kutatóközpontjának munkatársait, de arab nevűeket is. A kölcsönösséget erősíti, hogy a négy szerkesztő között két európai és két muzulmán nevűt találunk.

Valójában már az első nagyobb egységet megelőző bevezető részben is találunk egy (hetedik) történeti tárgyú tanulmányt, amely a keresztények középkori „találkozásait” tekinti át muszlimokkal és zsidókkal (szerzője Michael Borgolte). A zsidók esetében ez folyamatos volt, hiszen Európában az európai emberekkel együtt éltek, de a konverzió, a vallás elhagyása gyakorlatilag lehetetlen volt. Térítésre keresztény oldalról sem került sor, voltaképpen dialógusra sem, a keresztény hitet elhagyókat (aposztaták) halál fenyegette. Az egymás mellett élés nem jelentett igazi kapcsolatot, bár az esetenkénti pogromok ellenére gyakorlatilag békés volt. A muszlimokkal viszont az európai ember – ha a Hispániára kiterjedő arab hódítástól eltekintünk – többnyire csak a kontinens határain kívül találkozhatott, nem feltétlenül békés körülmények között.

A kötet közel felét (333 lapot elfoglaló) történeti egység középpontjában természetesen az 5. keresztes hadjárat bemutatása áll. Találunk visszatekintést az előzményekre, a korábbi keresztes háborúkra, Jeruzsálem oda-vissza foglalására, a konkrét hadieseményekre (Stefan Tebruck). A közvetlen előzmények között találkozunk II. András királyunk rövidre sikerült szentföldi hadjáratával is, amelynek során 1217 őszén VI. Lipót osztrák herceggel egyidejűleg Akkonba érkezett, és találkozott a szentföldi keresztény államok vezetőivel. A sok vezető azonban nem tudott megegyezni az összehangolandó hadműveletek fővezérének kérdésében, így András – kisebb csatározások után – 1218 januárjában seregével elhagyta a Szentföldet. Akcióját az európai történetírás nem is igazán számítja a keresztes hadjárat részének, de jó volt észlelni, hogy az európai történetírás mégsem feledkezett meg róla. Jöttek persze a magyarok helyett németalföldiek és észak-németek (frízek, alsó-rajnaiak), akik nagyobb vállalkozásokba fogtak, például Damietta ostromába, ami azonban 20 hónapi próbálkozás után 1221 szeptemberében kudarccal végződött.

Eddigi ismereteinket erősíti meg a Szent Ferenc és a szultán találkozásáról szóló nyugati (latin) keresztény források felsorolása és elemzése (Bernd Schmies), újat jelent viszont a keresztes hadjáratnak és Damietta ostromának bemutatása a muzulmán (Thomas Würtz, Kurt Franz), majd a szír keresztény források (Joachim Jakob) oldaláról. A szerzők azt sem hagyhatták figyelmen kívül, hogy a címben jelölt általánosító elnevezések, akár a muszlimok, akár a keleti keresztények esetében egymástól elkülönülő irányzatokat, vallási vagy egyházi csoportokat jelölhettek. (Utóbbiak között az jelentett választóvonalat, hogy elfogadták-e a 451-es kalkedóni zsinat határozatait vagy sem.) A frankoknak nevezett európaiak támadásai a muszlim felfogásban nem a Szentföldet felszabadító keresztes hadjáratokat jelentették, hanem a Földközi tenger felől érkező folytonos fenyegetést, amely véget vetett addigi szinte akadálytalan terjeszkedésüknek. Fenyegetettség-érzésüket csak fokozta a keresztények szívós ellenállása Hispániában, Szicíliában, a mongolok előrenyomulása Ázsiában. A kopt-keresztény források ismertetésekor – al-Hunkar néven – még egyszer előfordul II. András királyunk,

aki Banub kopt pap látomásában 1218 elején olyan kijelentést tett, amit a keresztések egyik későbbi (sajnos csak átmeneti) sikere jóslataként fogtak fel. Szent Ferenc rövid életrajzának írója (Niklaus Kuster OFM Cap) arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy az 5. keresztés hadjáratban új vonás volt a háborúskodásnak, a muzulmánok katonai legyőzésének célja mellett a térítés, elsősorban a hadifoglyok és az árván maradt helyi arab gyerekek között.

Az öt egység terjedelme meglehetősen eltérő. Míg az első egységbe sorolt hat történeti tárgyú tanulmány (a tanulmányok egy-egyede) 300 lapot, terjedelmileg nagyjából a kötet 40 százalékát foglalja el, a további négy egységbe a tanulmányok háromnegyede (szám szerint 18) tartozik (kb. 380 lap, terjedelmileg 60%). Az egyes írások szűkebb terjedelme mögött az a körülmény áll, hogy az ide sorolt tanulmányok inkább valamilyen speciálisabb részproblémát taglalnak, amelyeket nem is mindig sikerült közös nevezőre hangolni. Míg a történeti egység időben Assisi Szent Ferenc (és az 5. keresztés hadjárat) korára szorítkozott, addig a további egységek időhatárai a jelenkorig, mondhatnánk a mai napig terjednek.

Időben csak lassú eltávolodást mutat a tematikailag egyébként meglehetősen tág határú visszatükrözés egység első tanulmánya, amelyben Assisi Szent Klára és a „szaracénok” „találkozásáról” olvashatunk (Martina Kreidler-Kos). A császárság és pápaság küzdelmei során II. Frigyes német-római császár 1240-ben lerohanta a pápa párti Firenzét, ahol zsoldosai komoly pusztítást végeztek. A San Damiano kolostor nővéreit Klára nővér – a szentté avatáson valló tanúk szerint – az Eucharisztia (oltári szentség) felmutatásával mentette meg a támadóktól, akik gyaníthatóan észak-afrikaiak voltak, legalábbis az eseményt megörökítő képeken színesbőrüként ábrázolják őket. Ritka esettel, a ferences testvér Anselm Turmeda iszlám hitre való áttérésével találkozunk a következő tanulmányban (Nikolas Jaspers). A katalán származású renegát keresztényellenes írásokkal vívott ki magának ismertséget, érveihez azonban jól kellett ismernie az elhagyott vallás tételeit. A tanulmányban – a témához csak érintőlegesen kapcsolódva, keresztény mártírok felsorolásában – magyar vonatkozásra is bukkanhatunk, a mártír Magyarországi István feren-

ces atya említésével. A képek súlya címet viselő tanulmány (Chiara Frugoni) a művészetek nevezetesebb Szent Ferenc ábrázolásait ismerteti, míg újabb közlemény foglalja össze a Szent és a Szultán találkozásáról szóló mozi és TV filmeket (Niklaus Kuster). Előbbiek sorát 1918–2016/17 között készült hét kiemelkedő alkotás jelzi.

A harmadik nagy egység tematikailag már összefogottabb, hiszen a két vallás teológiai összefüggései vizsgálatának biztosít teret. A Biblia és a Korán összevetése során nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az Iszlámnak, mint a kereszténységnél fiatalabb vallásnak, reagálnia kellett a keresztény előzményekre (Georges Tamer). Ezt a muszlim források sem tagadják, számos tételüket vezetve vissza bibliai előzményekre. Hiszen történetük szerint maga Mohamed is Gábrriel arkangyaltól kapott ösztönzést hittételei kidolgozására. Az Iszlám történetének első három évszázadában a két vallás között kialakult az eszmecsere, mondhatnánk dialógus, a hitelvek több területén elismerve az összefüggéseket. Konkrét adatokat tartalmaz a következő, a ferences missziós tevékenységről szóló tanulmány (Martino Delgado). Szent Ferenc szentföldi útja jól jelképezi a rendalapító missziós szándékát, amely azonban a rendtagok számára az Újvilág felfedezésével valósulhatott meg igazán. A 16–18. században a rend (immár a kapucinusokat is beleértve) 15 ezer tagja közül 7725-en vettek részt amerikai térítő úton. A szerző nem rejti véka alá bírálatát, hogy az őslakosok vallását egyszerűen bálványimádásnak tekintve, a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutattak annak, és a meghódítottak szellemi értékeinek megértésére. A domonkos rendi Bartholomeo las Casas atyát nevezi meg, aki több készséget tanúsított erre, s az ősi vallások kifejeződését nem a „bálványok” anyagi formájával, hanem a mögöttük álló szellemi értékekkel hozta kapcsolatba. A missziós vállalkozás persze áldozatokkal is járt. Ha az Újvilágból nem is, szerző Afrikából erre is tud szomorú adatot hozni: 1673–1701 között Angolában és Kongóban 49 hittérítő lelte halálát, s a 38 hazajutó közül is sokan már gyógyíthatatlan betegségben szenvedtek.

A béke bibliai értelmezésétől a modern pápák békére szóló felhívásaiig tekinti át a témát az eltérő vallásúakkal szembeni megbékélésre irányuló törekvéseket középpontba állító tanulmány (Willem

Marie Speelman). A szöveget Mahatma Ghandi-idézet vezeti be („A békéhez nem út vezet, a béke maga az út”), amelynek különlegessége, hogy katolikus imahelyen, az amsterdami Mózes és Áron ferences templomban olvasható. A megbékélés elősegítése két katolicizmusra megtért, ferences szerzetessé vált hívő XX. század eleji kezdeményezése, amelyben az egyházi vezetőket ösztönözték a más vallásúak iránti megértésre és megbékélésre (Andres Renz). Ez a törekvés végül katolikus szinten a II. Vatikáni Zsinatnak a más vallásokkal szemben türelmet hirdető állásfoglalásában jutott egyetemes érvényre. A harmadik egységet az úgymond „ellentétes” oldal szemléletét tükröző tanulmány zárja, amely az arab da’wa kifejezés értelmezését vizsgálja (Amir Dziri – Catharina Rachik). A már a Koránban is előforduló kifejezés a hívő Isten és az arra reagáló ember közti változó együttműködési folyamatot fejezi ki. Míg eredetileg az egyén meggyőzésében, fejlődése következtében a közösség hitében játszott szerepet.

A két utolsó egységben a vallások közötti eszmecsere (párbeszéd) mai formáiról olvashatunk. A katolikus (szorosabban ferences) közelítést bemutató négy tanulmány bizakodó, optimista hangvételű (szerzőik Michaela Quast-Neulinger, Johannes B. Freyer OFM, Stefan Federbusch OFM, Mouhanad Khorchide), míg a „nem-ferences” kezdeményezések közé sorolt öt írás (David Roschenschmidt, Ludger Kaulig, Ulrich Dehn, Miled Abroud, Ruprecht Polenz) talán kevésbé az. Olvashatunk a mai katolikus missziós tevékenységről, a különféle vallások képviselőit 1986 októberében Assisibe hívó II. János Pál pápa kezdeményezéséről, egy 1991-es pápai tanácsi dokumentumról, amelyek mind a megbékélés, távlatilag a világbéke megteremtésének szándékát fejezték ki. Többféle tervek születtek a párbeszéd felvételétől az együttműködésig vezető út lehetséges állomásainak kidolgozásával, a demokratikus, ennek megfelelően szekularizált államban az egyházakkal és vallásokkal szembeni politika javasolt részleteivel. És mindeközben feltűnnek a mai valóság tragikus ellenpéldái, a közel-keleti háborúk előtt nyugalomban élő lakosság, mindenekelőtt a keresztények üldözése, az európai terrorakciók által megfélemlített lakosság ellenérzése, a bevándorló, munkát vállaló (muszlim) törökökkel viszonylag békében élő Németországban a

muszlim problémának a vallási oldalról a biztonságpolitika oldalára tolódása. A számtalan elriasztó példa közül csak egyet: Szíriából több mint hat millió embernek kellett elmenekülnie, Aleppo egykor 250 ezres keresztény közössége 30 ezerre olvadt.

A fénysugarat Libanon jelenthetné, ahol az alkotmány 17 egyház szabad működését ismeri el, amelyek közül 12 keresztény, öt muszlim. (A cikk nem magyarázza meg, hogy a szintén elfogadott zsidó vallást miért nem adja hozzá tizennyolcadiknak.) A libanoni nagymufti politikai tanácsadója, Muhammad Al-Sammak azt is megfogalmazta, hogy milyen veszélyeket rejt országa, de általában a térség számára a keresztények kivándorlása. A mindennapi gyakorlat szempontjából hátrány lenne, hogy a keresztények által végzett szociális és kulturális feladatok a maradókra hárulnának, de nagyobb probléma ennél, hogy távozásuk vallásilag, kulturálisan elszigetelné a maradókat, akik így meglehetősen elzártságba kerülnének. Libanon példája azonban még a Közel Keleten sem talált követésre.

A kötet szerzői egyébként nemcsak azokban a tanulmányokban aktualizálnak, azaz foglalkoznak a ma a keresztény és a muszlim világ közötti kapcsolatteremtési próbálkozásokkal, amelyek címükben is tanúsítják ezt, hanem más – történeti vagy teológiai – jellegű szövegekben is. Már a szerkesztők előszava felhívja a figyelmet Ferenc pápa megbékélést szolgáló 2019-i Marokkóba, illetve Abu Dhabiba tett látogatására, amelynek során utóbbi helyen az Al-Azhar Egyetem nagyimámjával, Ahmad Muhammad Al-Tayyebbel dokumentumot is írtak alá „Minden ember testvériségéről a világ békés egymás mellett élése érdekében” címmel.

A kötet értékelését két oldalról érdemes megközelítenünk. Bár a történelmi egység tanulmányait a téma legjobb szakértői írták, a források hiányosságain végül ők sem tudták túltenni magukat. Hiába igyekeznek az egyes szerzők álláspontjukat kifejteni például abban a kérdésben, hogy végbement-e a nevezetes találkozás a Szultán és a Szent között, az olvasó számára ugyanez mégis megválaszolatlan marad. Kétségtelen, hogy az esemény konkrétan egyik korabeli forrásban sem szerepel, említése a keresztény forrásokban csak későbbiekben válik elfogadottá, míg a keletiek végleg hallgatnak róla. Mi-

után a szerkesztői előszó figyelmeztet az esemény kétséges voltára, addig a kötet szerzői közül egyesek (pl. Niklaus Kuster) elképzelhetetlennek tartják, hogy a humánus, őszinte, érdeklődő, békepárti al-Malik al-Kamil szultán ne értesült volna a muszlim táborba került szerzetesről, és ne kereste volna a találkozást, ha erről a források hallgatnak is. Mások (pl. Bernd Schmies) viszont a találkozást legfeljebb valószínűnek tartják. De ha igaz, akkor sem tudjuk milyen cél – a térítés vagy a disputa szándéka – vezette Ferencet a muszlimok közé, és ennek érdekében miről beszélgethetett a szultánnal?

Az értékelés másik kiindulópontja a kötet egyoldalúsága, amely sajnos a való életből táplálkozik. A két nagy világvallás egykorú és mai kapcsolatrendszerének, sőt éppen dialógusának ábrázolása bizony egyoldalú. Bár a szerzők között több muzulmán szakértő szerepel (nevük után ítélve hárman arab származásúak), valamenynyien európai kötődésűek, német-, olaszországi vagy más európai egyetem oktatói, iszlámmal foglalkozó kutatóközpont munkatársai. Az egyetlen aktuális kivétel Miled Abboud, akit a szerzők listája a libanoni maronita egyház papjaként mutat be, 2020-ig azonban ő is Európában élt, és a münsteri püspökség arabul beszélő keresztényeinek lelkésze volt. Iszlám országban élő más tudós, pláne muszlim, a szerzők között nem szerepel.

Az Aschendorff Kiadó kötete nemcsak terjedelmével érdemli ki az impozáns jelzőt. A minden igényt kielégítő tanulmányok többnyire élvezetes olvasmányt nyújtanak bármely – történész, teológus, vagy éppen valamelyik tudományt kedvelő – olvasó számára. Az esztétikai élményt az a 24 színes kép szolgálhatja, amely a különböző korokban Szent Ferenc élettörténetének egyes elemeihez kívánta közelebb hozni a szemlélőt, és amelyeknek része az a motívum, amikor a Szent az őt alázattal hallgató turbános muszlimok előtt prédikál.

Der Sultan und der Heilige. Islamisch-Christliche Perspektiven auf die Begegnung des hl. Franziskus mit Sultan (1219–2019). [A szultán és a szent. Szent Ferenc és a szultán találkozása iszlám és keresztény szemszögből (1219–2019)]. Herausgegeben von Amir Dziri, Angelica Hildebein, Mouhanad Khorchide und Bernd Schmies. Aschendorff Verlag, Münster 2021. X + 536 o. Abb. 24

Ifj. Barta János

KORA ÚJKOR

Embrevés vagy rabszolgavadászat

Jared Staller könyve ugyan címében elsősorban az afrikai kannibalizmusra irányítja a figyelmet, azonban újszerű feltárási, értelmezési kísérletei főleg a közép-afrikai (kongói, angolai) történelemkutatás egyik igen neuralgikus (a XVI. századtól akár a mai napig elnyúlóan tisztázatlan) pontjára, az un. jaga (ejtsd dzsaga) / imbangala / bambata jelenségkomplexumra irányulnak. Mindemellett történelmi elemzéseiben hangsúlyosan helyet kap a rabszolgaság korai jelenségeinek a számbavétele is. Mi több, egy fejezetben külön kitér a mára igen csak kettős (igen negatív és egyúttal igen pozitív) megközelítéssel körülvett Njinga vagy Nzinga, Matamba törzsi állam királynőjének történelmi szereplésére. A szerző, aki melleleg a texasi Houstonban működő St. Francis Episcopal School bölcsészeti intézetének (Humanities) a vezetője, azzal a szándékkal fogott e kornak és jelenségeinek a számbavételébe, majd elemzésébe, hogy az 1500–1600-as évekből fennmaradt írott (európai) források, a szóbeliségben megőrzött ismeretek, illetve az első és második generációs megközelítési igyekezetek birtokában (mint harmadik generációs kutató) új irányt szabjon az afrikai történelem e sajátos darabjának értelmezésében.

De hát kik is ezek a *jagák*? *David Birmingham* tanulmányában (1965)¹ *vándorló népnek* nevezi őket, akik részben a luba hódítók elöl Angolába menekülő és ott a hosszú életű Kasanje államot megalapító és utóbb magukat *imbangalának* nevező *lundák*hoz csapódnak. Birmingham hivatkozik *Jan Vansina* elemzésére (1963), aki viszont nagyobb részt a szájhagyományokra támaszkodva kísérli meg re-

¹ Birmingham, David: The Date and Significance of the Imbangala Invasion in Angola, *Journal of African History*, Vol. 6, No. 2, (1965) 143–152. o.

konstruálni az egyébként talán a leghosszabb ideig fennálló afrikai törzsi állam, Kasanje régi (1583–1620) történetét. Vansina egy másik tanulmányában (1966),² amelyben a lundák és a jagák kongói és angolai invázióival foglalkozik, korabeli portugál források alapján egyértelműen megjelöli 1569-et, mint a jagák első előbukkanásának évét, amikor is egy portugál katonai erő kiszorította őket a kongói királyságból, és Angolába, a Kwango völgyébe vándoroltak el.

Vansina mindemellett a Birmingham által korábban idézett tanulmányában (1963), megelőlegezve napjaink felfogását, azt állítja Antonio Cavazzi, az ovimbundu királynő, Nzinga hittérítő gyóntatója terjedelmes memoárjára (1687) mint kútforrásra hivatkozva, hogy „...*a jagák nomád fegyveres hordák voltak, akik fosztogatásból éltek. Közép-Afrikából érkeztek, és 1568-ban léptek színre először. Ebben az évben átléptek a Kwangót, és kifosztották San Salvadort, a kongói királyság akkori fővárosát. A kongói király a portugálokat hívta segítségül, és Francisco de Gouvea hadra kelt, majd hatszáz katonát felsorakoztató seregével felszabadította a királyságot. A jagákat körülbelül 1572 körül teljesen szétszórták és kiűzték Kongóból, akik utóbb szétszéledtek Angolában, néhány hordájuk pedig felvette az imbangala nevet. Minden forrás egyértelművé teszi, hogy a jagák számos önkéntest fogadtak örökbe azoktól a népektől, akiket lerohantak, és egy generációval később sok helyi harcost magukba olvasztottak. Aligha kétséges, hogy Kasanje lakóit jagáknak tekintették.*” (Vansina 1963, 358. o.)

A *kilombo* (mára lényegében megerősített, sövényvel vagy fatörzsekből tákolt kerítéssel védett tábornak tekinthető) kifejezés, amely később annyi zavart és félreértést eredményez, itt még nem bukkan fel, legfeljebb csak egy törzsi vezető, *Kalunga kaKilombo* személyneve kapcsán Vansina az említett kifejezést az adott terület (kilombo = provincia) alkirálya megnevezéseként értelmezi. *Joseph C. Miller*, Vansina egyik kiváló tanítványa, aki a később jeles történeti munkaként megjelentetett és a *mbundu* államok történetével foglalkozó

2 Vansina, Jan: The Foundation of the Kingdom of Kasanje, The Journal of African History, 4, 1963. 355–374. o., Uő.: More on the Invasions of Kongo and Angola by the Jaga and the Lunda, JAH, 7, 1966. 421–429. o.

disszertációjával (1976) doktorált,³ sajátos gyökerét kutatta fel a szónak. Szerinte a kifejezés, amely a XVI. században a *kulembe* beavatási társaságába tartozó férfiakat jelölte, lényegében egy korábbi, igen kegyetlen főnök, Kinguri ellenében keletkezett (Miller 1972),⁴ jöllehet az *ambundu* (a *mbundu*, ma *ovimbundu*-ként jelölt államalkotó angolai népcsoport nyelve) eredetű szó legjobb tudomásunk szerint utóbb annak a megerősített tábornak a megjelölésére szolgált, amelyet számos funkciójában (például a rabszolga kereskedelmi karavánok alkalmi táborhelye) *Magyar László* is említ könyvében, akár 'tanya' értelemben is (1859).⁵

Miller említett tanulmányában (1972) a korabeli forrásokból és az általa gyűjtött szóbeli hagyományokból felépít egy menetrendet 1563-tól Kasanje törzsi állam 1618-ban bekövetkező megalapításáig. Miközben a jagákra / imbangalákra vonatkozó egykori írásbeliséget jelentősen kibővíti portugál forrásokkal. Másik tanulmánya viszont szinte megelőlegezi mindazt, ami az ezúttal ismertetni kívánt monográfia legfőbb célkitűzése: ugyanis megkezdi annak az európai mitológiának a lebontását, amely a jagákat a keresztény pokollal, ördögökkel hozták kapcsolatba, akik gyilkolnak, rabolnak és emberhúst esznek. Sőt, a portugál korona politikai manipulációs képességeit bizonyítva, mintegy a rabszolga-kereskedelem igazolásaként, ezt a közép-kongói rablásból magát fenntartó törzsi-etnikai képződményt (Duarte Lopez XVI. századi helyszíni beszámolójából kiindulva) összehozták a kor más hasonló afrikai jelenségeivel, így olyan a „*titokzatos afrikai belvilágban élő és erőszakos vademberekkel*”, mint a mozambiki Zambézi-vidék *zimbo* vagy *zimba*, vagy a keresztény abesszin császárt, a négust veszélyeztető *galla* (ma *oromo*) vagy a Sierra Leone-ban felbukkant *szumbe* vagy *mane* etnikai képződményei (már a XVII. század elején, Battell brit kalandor tengerész beszámolója alapján), akikről ráadásul azt állították, hogy kapcsolatban állnak egymással.

3 Miller, Joseph C.: *Kings and Kinsmen. Early Mbundu States in Angola*, Oxford, Clarendon Press, 1976. 312 o.

4 Miller: The imbangala and the chronology of early Central African history, *The Journal of African History*, Vol XIII, n° 4 1972. 549–574. o. Itt: 560–561. o.

5 Magyar László: Délafrikai utazásai 1849–57. években, szerk. Hunfalvy János, Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, 1859. 464 o. + 8. tábla.

Még a legjelesebb afrikanistánk, *Torday Emil* is így ír erről, jóval előbb persze, hogy a kérdést a modern tudomány eszközeivel az említettek feszegetni kezdték: „*A hosszú pusztító háborúról ezen a vidéken ugyan mit említhetünk, amelyet azok a Jaga-hordák viseltek, akik 1558-ban betörték Kongóba, és több mint száz éven keresztül feldúlták azt és az összes szomszédos országot. Kik voltak ezek az emberek, akiknek fosztogatásai a Kongó torkolatától a keleti Zambéziig terjedt, egészen délre, egészen Benguella határaig? Aonosították őket az abessziniai gallákkal, a kilimandszárói wacsaggákkal, a Senaar-i fundzsikkal, a Sierra Leone-i mendekkel, az angolai imbangalákkal és bayakákkal, a Kongó-Zambézi vízválasztó badjokjaival és a közép-kongói batekékkal. Abban a monográfiában, amelyet az antropológiai szakirodalom nem tartalmaz, fáradságos és tudományos kutatás, a leggondolatosabb őszinteséggel párosuló műveltség jegyében néhai Avelot százados arra a következtetésre jutott, hogy ők a maszajok leszármazottai! Nem kisebb tekintélyek, mint Dapper és Van Wing atya, kijelentik, hogy ők ebben anziksznak számítanak, és hajlandó voltam őket követni mindaddig, amíg a korai portugál, olasz és egyéb szakirodalmak jelentős átolvasásával járó kutatómunka nyomán kötelességemmé lett megváltoztatni a nézeteimen. Az eredeti jagák lehet, hogy az anziksz (Bateke) egy hordája vagy hordái voltak, akiket a Kongóval támadt válsághelyzet következtében elszakítottak országuktól, és akik mindig úton lévő emberekké lettek; eközben számos törzsből az otthonukból elűzöttek mind többen csatlakoztak hozzájuk, vagy külön bandákat alkottak, utánozták módszereiket.*” (Torday 2018 (1931), 16–17. o.)⁶

De itt kell említenünk, hogy e sajátos, különféle etnikai elemekből összeverődött, majd egyes csoportjaiból államot alapító (Kasanje) etnikummá formálódó nép(csoport) kapcsán az alábbi, jegyzetben idézett kútforrások szolgálnak a legfontosabb információs bázisul.⁷

6 Torday Emil: Central Africa, in: Still-birth and infantile mortality from the social and economic point of view, Save the Children International Union, No. 9. 1–36. o.

7 *Az eredeti 1687-es mű* modern portugál nyelvű kiadása: Cavazzi de Montecucolo, João António: Descrição Histórica dos Tres Reinos de Congo, Matamba, e Angola, trans. Graciano Maria de Luguzzano, 2 vols., Lisbon. 1965. (használt kiadás: reimprimatur, 1690, Milano, Agnelli, 790 o.) →

Duarte Lopez portugál kereskedő volt, akit a lényegében portugál vazallusnak számító Dom Alvaro I, Kongó keresztény vallású, bár afrikai származású uralkodója annak jó tíz évnyi afrikai tartózkodását követően 1578 körül VI. Sixtus pápához küldött követségbe Rómába, ahol megismerkedett Filippo Pigafetta humanistával, kinek utóbb tollba mondta élményeit. Az emlékirat szövege egyébként Rubint István portugál változatból készült fordításában megtalálható az OSZK MEK elektronikus gyűjteményében (is).

Andrew Battell viszont kalandor tengerész volt, aki 1590 és kb. 1610 között Angolában, majd Loango-ban tartózkodott, és igen kíváncsi lévén erre a *jaga* csoportosulásra, s kb. 16–17 vagy 20 hónapot töltött el velük. Majd hazatérve Angliába elbeszélte a történeteket, s a hosszabb időn át folytatott interjúból Samuel Purchas káplán, aki tenger melléki faluban élve hallgatta a hajósok történeteit, és került érdeklődése középpontjába a távoli népek világa, majd mind bővebb, utolsó 1625-ben kiadott négy kötetes gyűjteményéhez könyvnyi terjedelmű utazási beszámolót formált a Battell-interjúkból.

Giovanni Antonio Cavazzi da Montecuccolo viszont kapucinus misszionárius volt, aki 1654-ben érkezett Angolába. 1660-ban látogatást tett a Matamba-i uralkodó, Nzinga királynő udvarában, majd két évre rá visszatért, amikor is a királynő keresztény hitre tért. A nyolcvanon túl lévő királynő egy évre rá meghalt, de Cavazzi 1665-ig még Matambában tartózkodott. Végül 1667-ben visszatért Rómába és megírta első terjedelmes beszámolóját. 1673-ban ismét Angolába érkezett, mint a kapucinus misszió prefektusa, de 1677-ben hazatért, és ekkor pedig megírta második életrajzát. Első könyvét csak halála után, 1687-ben adták ki, második könyve viszont csupán a huszadik században jelent meg.

Lopez, Duarte – Pigafetta, Filippo de (1591): *Relatione del Reame di Congo et delle Circonvicine Contrade Tratte dalli Scritti e ragionamenti di Odoardo Lopez Portoghese*, Roma (új faksimile kiadás: Lisszabon, Agencia Geral das Colónias, 1949-1951) (magyar fordítása: *A Kongó Királyság és a szomszédos területek leírása*, ford. Rubint István, AHU MATT, 2018, pp. 1–95. o., No. 000.002.732, <http://afrikatudastar.hu>)

Ravenstein, E. G. ed. (1901): *The Strange Adventures of Andrew Battell of Leigh*, in *Angola and the Adjoining Regions*, reprinted from „Purchas his Pilgrimes”, London, Hakluyt Society, 210 old. (eredeti kiadás: Samuel Purchas: *Purchas His Pilgrimage, or Relations of the World and the Religions observed in all Ages and Places discovered from the Creation unto the Present*, London, 1613)

A közép-afrikai történelemnek ezen epizódja körül a bonyodal-
mak azonban az újabb tudományosságban tovább szövődnek, újabb
és újabb kutatások, megoldás-keresések nyomán. Így *John K. Thornton*,
az angolai és közép-afrikai történelem egy újabb szakértője dolgoza-
tában (1978)⁸ a mind gazdagabban feltárt portugál írásos dokumen-
tumokat (főleg a XVII. század első és második feléből) von be az
elemzésbe. És eközben kritikával illeti (megítélésem szerint talán
alaptalanul) Miller egyes értelmezéseit, mivel ő ezúttal és még egy
későbbi munkájában (1973) továbbra is az imbangalának tekintett ja-
gákat afféle harcias hordáknak tekinti. Kifogásolja, hogy Miller túl-
zottan is abba az irányba lép, miszerint a jaga-komplexum egyfajta
európai mitológia-teremtés eredménye.

De mit is igyekszik hozzátenni mindehhez Jared Staller? Szeren-
csés helyzetben vagyunk, mivel a kötet első fejezetében (1–15. o.)
saját maga foglalja össze szándékait, elemzési törekvéseit és ered-
ményeit.

Az amerikai történész összefoglalóan elmondja számunkra, hogy
elsősorban Battell *Strange adventures* című műve indította arra, hogy
szembe nézzen az általunk az előbbieken vázolt kérdéskörrel, mivel
a brit tengerész emlékezéseit olvasván szembesült azzal, mit is je-
lenthet összetalálkozni egy másfajta világgal, amelyből akár a teljes
modern társadalmakban élő emberiség kinőtt. Battell, aki viszonylag
huzamosabb időt töltött el a XVI–XVII. századfordulóján a jagák
között, lényegében szörnyetegeknek írja le őket – természetesen mit
sem értve a másféle civilizációk másféle szokásaiból, családi vagy
törzsi strukturáikból, gazdasági stratégiáikból, kormányzati mintá-
ikból, vallási meggyőződésükből. Ugyanis menekülésekről, halálos
lázakról, rabszolgavadászatokról, csecsemőgyilkosságokról, egy
gorilla által felnevelt fiúról, egy krokodilról, aki egy egész rabszol-
gacsoportot felzabált, de a gyomrába került láncok súlyától megful-
ladt, és persze az emberevről is szó esik a műben. Kiegészítőleg
megemlítendő, hogy Battell egy olyan portugál kereskedőcsoport-
tal került a jagák közé, akik betársultak a jagák kegyetlenségektől
egyáltalán nem mentes rabszolgavadászatába, egy folyón túli terület

⁸ Thornton, John Kelly: A resurrection for the jaga. *Cahiers d'études africaines*, 18, 1978. n.
69–70, 223–227. o.

kirablásába, gyerekek és öregek legyilkolásába, a felnőtt lakosság rabláncra fűzésébe.

És ehhez teszi még hozzá Staller, hogy mindezt mindenféle érdektelennek tűnő korabeli írásos dokumentumokat követően úgy olvasta, mint afféle csábítóan szórakoztató olvasmányt, akár mint Robert Silverbeg neves science fiction szerző regényét (*Lord of Darkness*), amelyben a szerző Battell beszámolóját adaptálta. És persze immár pontos filológiai adatolással kiderül az is, hogy Battell elbeszélését Samuel Purchas anglikán tiszteletes annak hazatérése után valamikor 1607 és 1611 között rögzítette, amelyből kisebb interjúkat tett közzé, majd a végleges és kiegészített változat kiadására 1625-ben került sor.

Staller lényegében megpróbálja újraértékelni a forrásokat. Így például felveti azt, hogy Battell vélhetően nem tanult afrikai nyelveket, és jó-rossz (például portugál börtönökben az európai nyelvet valamennyire elsajátító afrikai) tolmácsokon keresztül érintkezett a jagákkal. Sajátos viszont Staller megfogalmazása, amikor kilombo harci közösségekről beszél, jóllehet korábban ő is a kilombót egyfajta mozgó táborként jellemzi. És ő is hangsúlyozza a témakör korábbi szerzőivel összhangban, hogy a jagák a meghódított területek népeit rabszolgasorba hurcolták, és mint Battell elmondja, azok a harcra kész fiatalok, akik vállalták az életformájukat, belépést nyerhettek a közösségeikbe. Staller törekvéseinek lényegét azonban az jelenti, hogy a témakör előfutárainak a rabszolga-kereskedelemre vonatkozó megállapításait felerősíti. Mint írja, Angola térsége a XVI.-XVII. században a rabszolgavadászat rohamainak terepévé vált. Ezekből az erőszakos kezdetekből formálódott ki az afrikai emberek talán legnagyobb élő-ingatlan exportja.

Staller természetesen értékeli a témakör kutatásában résztvevő elődeit, az általunk is említett Jan Vansinát, Joseph C. Millert, John Thorntont vagy Beatrix Heintzet, akik elsősorban a korabeli történelem sokoldalú megközelítését tűzték ki célul, írásos és szóbeli forrásokra támaszkodva, az afrikai életfelfogást értelmezve, és így kevésbé támaszkodtak Battell erősen eurocentrikus beszámolójára. Másrészt megpróbálták tisztázni Battell ellentmondásos állításait ar-

ról, hogy kik lehettek a „Jaga”-ák: Guinda-k, Mane-k vagy Sumba-k Sierra Leonéból, az imbangalák köréből vagy – különösen – jagák-ból. Modern terminológiával közelítve a kérdéskörhöz igyekeztek azonosítani ezt a megfoghatatlan harcos bandát a modern kori vagy a történelmi etnikai csoportokkal. Hadd idézzük itt Staller talán legfontosabb megjegyzését, amely a kérdéskört véglegesen új megvilágításba hozza, és vélhetően abban rejlik a megoldás, amelyet szerzőnk itt hangsúlyoz: *„A Battell beszámolója nem az egyetlen állítólag koherens Jaga-csoport elbeszélést nyújtja. Megjelennek egy Duarte Lopes nevű portugál férfi által írott szövegben is, aki 1578 és 1584 között járt a Kongói Királyságban, két évtizeddel Battell furcsa találkozása előtt, és aki beszámolót adott Rómában egy olasz arisztokrata (a pápai udvar humanistája – bsz) Filippo Pigafetta számára. A Kongo Királyság éppen a Kongó folyó déli oldalán feküdt, messze északra attól a helytől, ahol Battell találkozott Imbe Kalundulával (a brit kalandor tengerész idejében a jagák főnöke - BSz). Lopes azt állította, hogy a történetében szereplő jagák 1568-ban, körülbelül egy évtizeddel azelőtt, hogy a helyszínre érkezett, még messzebb északkeletről támadta meg Kongót. A kongói királyok a területükhöz közelre tették a jagák tartózkodási helyét. Ráadásul körülbelül harminc évvel Battell után az angolai portugál látogatók, mint például a jezsuita Giovanni Antonio Cavazzi da Montecuccolo, aki a matambai Njinga magát jagának valló királynő körül töltötte idejét, terjedelmes, első személyűnek tűnő elbeszéléseket írt történelmükből. Szerinte Njinga hatalomra kerülése részeként egy ideig átvette a jagák katonai és kulturális gyakorlatát, beleértve a kannibalizmust is, majd végül késő életében áttért a katolicizmusba. A jagákkal kapcsolatos kutatás első generációjának elfogyott a mondanivalója, miután a történetek összes csoportja azonosíthatónak tűnt, és a tudósok megállapították, hogy a „Jaga” etnikai csoport helyett a jaga (kisbetűs „j”) a mozgó portyázás és hadviselés stratégiája. vagyis bárki, aki a Kongó folyó környékén él, adoptálhatja azt, és sokan ezt is tették, mivel a rabszolgaság káosza mindenütt fellángolt.”* (Staller 2019, 5. o.)

Tartozunk még itt azzal, hogy röviden bemutassuk az ismertetés részént kötet fejezeteinek tartalmát:

A kötetnek a bevezetőt követő első elemző fejezetében Staller azt igyekszik bizonyítani, hogy a Battell-féle információk telve vannak félrevezetésekkel és megtévesztésekkel, amelyek elsősorban az eurocentrikus látásmódból, másrészt a korai európai-afrikai érintkezések lehetetlenségéből (lásd nyelvek, európaiak gazdasági érdekei: a rabszolgaszerzés, alkalmi együttműködés stb.) származik. Így szerzőnk egyik fő törekvése itt nyer megfogalmazást, miszerint nem zárja ugyan ki az emberhús evést, de annak valóságos körét jóval kisebbre szabja, mint a korábbi kutatások. Szerinte a legtöbb esetben nem valóságos kannibalizmusból van szó, hanem egyszerűen csak a félelemkeltés eszköze volt a foglyul ejtett emberek esetében. Miközben az európaiak számára a rabszolgaság indoklásául is szolgált, amint ezt számos más forrásból és más világtájakról is ismerjük (Bence Áron: Híradások a tupi indián rituális emberevésről a 16. századi Európában című dolgozata – 2016 – például kimutatja, hogy a dél-amerikai indiánok rituális emberevéseinek Európába eljutó ismeretéből hogyan került a boszorkányüldözés vádpontjai közé az emberevés is).⁹

Staller ezen a ponton azt állítja, hogy a rabszolga-kereskedelem vélhetően felszabadítja a jagákat az emberevés alól, hiszen gyümölcsözőbb volt a foglyokat eladni, mint megenni. Jóllehet szerinte a rabszolgaság viszont az európaiak kannibalizmusa volt.

A kötet történelmi áttekintést nyújtó következő fejezetében az 1509-ben portugálok hatásra megalapított Kongói Királyság történetét veszi górcső alá szerzőnk, természetesen a saját maga által elemzett problematika tükrében. A katolicizmusra áttért kongói afrikai király, I Afonso jelentős előnyre tett szert az általa uralt, illetve más területeken élő népekkel szemben. Ugyanakkor azt követelte mindazoktól, akik kapcsolatba kívántak lépni vele, hogy vegyék fel a katolikus vallást. Mindenki mást a gonosz megtestesülésének tartott, és így szabad út nyílt a rabszolgaszerzésre, amelyet ugyan 1520-ban I. Afonso betiltott a súlyos belső viszályok miatt, majd 1542/1543-ban végleg szankcionált. I. Afonso uralkodása idején és még néhány

⁹ Bence Áron: Híradások a tupi indián rituális emberevésről a 16. századi Európában, *Ethnologia*, 1. évf., 14. szám (2016) 374-416. o.

évtizeden keresztül a rabszolga-kereskedelem törvényesítésébe a kannibalizmus még nem került be indokként. Az csak (akár az említett dél-amerikai példa módjára) később, vélhetően főleg a jagák felbukkanásával került be a kelléktárba.

A következő fejezetben Staller a már említett korai beszámolót, Duarte Lopez emlékiratát elemzi. A portugál kereskedő olyan 1568-ra időzített állítólagos eseményeket tár fel, amely szerint betolakodók, egy titokzatos csoport elűzte Mbanza Kongó nevű fővárosukból a portugálok által elismert királyt, feldúlta a vidéket, és széles körben folytatott emberevést. Majd a közeli São Tomé szigetéről érkező portugál egységek verik ki őket, és helyezik vissza a kongói uralkodót. Amint szerzőnk írja, ez a feltételezett esemény – amely egyes kutatók szerint teljesen légből kapott – az olasz változatot összeállító Pigafetta kezében teljesen eltorzult: a jaga betolakodókat vad, keresztényellenes kannibálok paradigmaticus csapatává minősítette át az európai szellemi körök számára. A jaga kifejezés használata mind az afrikaiak, mind az európaiak számára későbbi beavatkozásokat tett lehetővé politikai és gazdasági értelemben, különösen a rabszolgaság területén.

A negyedik fejezet a kannibalizmus azon vonásait elemzi, ahogyan a XVII. század első két-három évtizedében az angolai Luandától nem messze a szárazföldön működő imbangala-csoportok a kannibalizmust alkalmazzák. Sok afrikai kereskedett a Luandában vagy a régi Benguelában (a Kuvo folyó közelében) lakó portugálokkal és luzo-afrikaiakkal. Ezekbe a tranzakciókba egyre inkább beletartoztak a rabszolgák, és egyre több afrikai kezdett el módszereket kidolgozni foglyok megszerzése érdekében, hogy eladják borért és más, a portugálok által kínált árukért. A népesebb etnikumok, mint a mbundu és az imbangala csoportok többsége, kisebb rablóhadjáratok során foglyokat ejtett eladásra, majd néhány imbangala csoport szisztematikus, terrorista erőszakhoz folyamodott. Katonai stratégiákat formáltak, erőszakosan toboroztak gyermekkatonákat létszámuk fenntartása érdekében, elrabolták mások helyi erőforrásait, csecsemőgyilkosságokra vetemedtek, és a kannibalizmus fenyegetését taktikaként használták áldozataik megfélemlítésére. Kalundula Imbe, a

banda vezetője, akiről Battell szól elbeszélésében, vezette az egyik legdominánsabb imbangala csoportot. Kalundula csoportja kifejezetten betiltotta vagy groteszk módon, gúnyosan eltorzította a lakosság, vagyis az újratermelő közösségek alapvető életvitelét, például a gyermeknevelést, az anyaságot és az öskultuszt. Majd szerzőnk így foglalja össze a jagák üzte kannibalizmus dolgát: „*Parancsnokait csak egyéni vitézségük és a csatában elért győzelem alapján jutalmazta. A kannibalisztikus boszorkányok, akik megfordították a közösségeket összetartó gyakorlatot, vagyis például Kalundula csoportja emberevőként és rombolóként tüntette fel magát Angola dezorientálódott világában, mivel az új politikai és gazdasági stratégiák egyre inkább a rabszolgaságra összpontosítottak. A fejezet beszámol arról a rettenetről, amelyet Kalundula Imbe-hez hasonló vezetők okoztak azoknak, akiket megtámadtak, és persze a saját fiatal harcosaiknak. Csapata kifejezetten kannibálként működött a helyi kannibál diskurzusban azzal, hogy kielégíthetetlenül pazarolta a természetes forrásokat, tönkretette a helyi lakosságot, megfordította a rokonságok – ideértve az intézményesített gyermekgyilkosságot is – közösségépítő normatív gyakorlatát, valamint gyermekeket ejtett fogságba katonának kilombóként ismeretes háborús bandája számára. Az örök pusztulás e dinamikájának részleteit Andrew Battell angol matróz fűzte hozzá Kalundula állítólagos jaga-antropofágiája résztvevő megfigyelőként szerzett tapasztalataihoz.*” (Staller 2019, 12–13. o.)

A kötet egyik sajátos szemléletű része az ötödik fejezet. Pontosabban egy kettős megítélésű afrikai uralkodó kerül az elemzések boncasztalára. Már a fejezet címe is árulkodó: A kegyetlenség királynője 1629–1655 – Njinga előbb a Ndongo törzsi királyság, majd Matamba mbundu (ovimbundu) etnikai gyökerű királynője (1583? – 1663) volt. Kegyetlenségét, amikor a kannibalizmust taktikaként alkalmazta, arra használta, hogy félelmet keltsen, és politikai hatalmat szerezzen Angolában. „Afrika harcos királynője” máig híres arról, hogy ellenállt a portugál gyarmatosítói törekvéseknek. Imbangala csoportokat fogadott be, és politikai tekintélyt szerzett a portugálok által meghódított területektől keletre, végül élete utolsó éveiben – a portugálok kereskedelmi partnereként – áttért a katolicizmusra, hi-

szen ekkorra már kiderült számára, hogy a betolakodók katonai ereje elsöprő erejű, és hívei is elhagyták a harcos jaga életmódot. Míg korábbi portugálok elleni csatáit antikoloniális ellenállási harcként ünneplik, az akkori források karrierjének jaga szakaszaként emlegetik ezeket a tevékenységeket. A harcos Njinga, mint a kannibál jaga képeinek démonizálása a portugálok számára az ellene folytatott hosszú katonai harcok hatalmas erőfeszítéseinek és költségeinek igazolására szolgált. Njinga élettörténete a valóságban és az olasz misszionárius, Cavazzi elbeszélésében felmutatja a jaga stratégia teljességét. Mielőtt megtérne a katolikus üdvösséghez, és ezzel a viszonylag békés politikai rendet megteremtene országában, a kannibalizmust használta a félelemkeltés taktikájaként.

A hatodik fejezetben (Prédikátorok és publicisták 1500–1670 körül) a szerző azzal foglalkozik, hogyan csapódott le Európában a jaga-jelenségkör, hogyan vélekedtek a kongói jaga betolakodókkal kapcsolatos pletykákról, illetve hogyan használták fel azokat a reformáció és az ellenreformáció küzdelmének szellemi gyakorlatában, a vallási káosz rendezésére való törekvésekben. Hogyan próbálták az európai prédikátorok és a kiadók a jaga kannibalizmust, az *embertelen* emberek rémisztő történeteit felhasználni az ellenreformáció erőszakosságára utalva, az európaiakat sújtó korabeli intellektuális és politikai felfordulásban. Miként akartak a távoli szörnyű vad jagák brutalitásának lenyűgöző drámai történeteivel rámutatni az egyetlen és mindenütt jelen lévő Istentől való elfordulás veszélyeire, az 1560-tól 1660-ig tartó évszázad során.

A hetedik fejezetben Staller világtörténelmi következtetésekre jut. Véleménye szerint az ilyen és a modern társadalmakat is érintő mítoszok képződése (hivatkozik a salemi boszorkányok esetére is) nem egyszerűen a kannibalizmus tényszerű létezését mutatja, hanem közös modern világunk létrejöttének történelmi következménye.

Ennyit Staller könyvéről. Némileg leegyszerűsítve a dolgot, úgy gondoljuk, az a kicsi lépés a legnagyobb eredménye, amely a jaga szó melléknévvé változtatásából következik. Vagyis hogy a jaga életformát jelent, nem pedig népnév. Úgy vélem, ennek a gondolatnak az igazsága kitűnik Magyar László kötetéből is, amikor közreadja

a mindmáig legteljesebbnek számító ovimbundu eredettörténetet, amelyben az egyébként egyértelműen mbundu / ovimbundu etnikum akkori tagjai (1848/1849 és 1864 között érintkezett velük honfitársunk) a jagák leszármazottainak gondolják magukat, egyszerűen azért, mivel őket a bátorság és a győzedelmes harciasság jelképeinek tekintik. Lényegében ide vezet *Ecsedy Csaba* felvetése is, aki Magyar Lászlóval foglalkozó tanulmányában¹⁰ azt állítja, hogy az adott kor és a következő évszázadok gyilkos betörései a területen vélhetően inkább csak az egykor rettegett formáció miatt kötődtek össze folyamatosan a jaga-névvel, mögöttük egy sajátos szokás, a bármely törzs új uralkodójának ún. „próbaháborúja” rejtőzhet.

Benyomásunk szerint viszont Staller is, akár Miller módjára, átlép bizonyos tényeken. Főleg ami a kannibalizmus kérdését illeti. Elfogadjuk azt a véleményét, hogy vélhetően a jaga csoportosulások harcos bandatagjai messze nem voltak annyira kannibálok (főleg, amikor ráébredtek a rabszolga-kereskedelem előnyeire), mint amilyeneknek a korabeli és az azóta is tovább hullámzó európai felfogásban az megjelenik. De ezernyi más konkrét ismeret mégis csak arra utal, hogy Afrikában, amint az újabb feltárások adatai szerint az egész világon – abban a bizonyos Engels körülírta barbárság korában – létezett a kannibalizmus, és nemcsak rituális változatában. (Sőt több helyen a nagyvilágban, és így Afrikában is, máig felbukkan ez a felvilágosult társadalmak számára elfogadhatatlan táplálkozási gyakorlat.)

A kannibalizmus világtörténetéről több magyar nyelvű publikáció is rendelkezésre áll (lásd például Rátai 2007, Scott 2018).¹¹ Mi most mégsem azokat idézzük, hanem két igen látványos afrikai példára hivatkozunk. Magyar László könyvében ugyan a legelképesztőbb leírás az, amikor a királyválasztás ünnepével együtt járó emberevést jeleníti meg. Ezúttal azonban egy kimbánda (varázsló) által lebonyolított manipulatív jogszokás eredményeként halálra ítélt ember sorsát idézzük fel művéből: „...*megragadák s közel álló fához kötözik, s most az eddig inkább furcsa és nevetséges jelenet bor-*

10 Ecsedy Csaba: Magyar László: 1818–1864, *Ethnographia*, 53:4 (1969) 557–564. o.

11 Rátai János: *A Kannibalizmus kultúrtörténete*, Budapest, K. u. K. Kiadó, 2007. 545 o. és Scott, Walter G.: *A kannibalizmus története*, Kecskemét, Vagabund, 2018. 206. o.

zasztó tragediává változék. Egyik a legdühösebbek közül baltájával a megkötözöttnek nyakán erős vágást tön, erre az egész gyülekezet megrohaná, mint dühös farkas csapat, s a mit csak vad, kegyetlen, böszült nép rosszat elkövethet, mindazt megtevék a halálra szánt áldozaton. Némelyek fa buzogányokkal fejét törék be, mások a vérző sebekbe a jósló tüzéről vett égő parázst szórának, még mások egész testét keresztül kasul metélek.

Tovább nem nézhetem a vérengző kannibálok iszonyatos munkáját, borzadva hagyám el az ártatlan vérrel mocskolt helyet, hol kéreéseim mitsem eszközölhettek a tett meggátlására...” (Magyar 1859. 117 o.)

A másik példa viszont egészen sajtószerű. *William Seabrook* amerikai újságíró igen színvonalas utazási könyvéből vesszük az információt.¹² Seabrooknak módjában állott az elefántcsontparti *gueré*ekkel (vagy másként *gerzé*ekkel?) kapcsolatot teremteni, illetve egy olyan szakáccsal, aki (valaha vagy éppen azon időkben is?) az emberhúst készítette el azoknak, akiknek annak fogyasztása engedélyezve volt (erről egyébként Torday munkáiban is olvashatunk, többnyire csak a felnőtt férfiaknak volt rá alkalma). A szakács főnöke parancsára még emberhús recepteket is felemlített, a kötet szerzője előbb bemutatta a figurát: „...a főszakács öreg ember, elégedetlen természet és most különösen rossz kedvében van. (...) A szakács neve N’lo volt. Nagy, petyhüdt, csúf fickó volt, pofaszakállal és rövid szakállal, mint egy régimódi ír ember; részben kopasz volt, üstöket a homlokába húzta. Arca szürke krétával volt bemázolva. Réz bokapereceket hordott és nyakáról nagy majombőrzacskó lógott. (Seabrook 1936. 141–142. o.)

Majd több receptet feljegyzett Seabrook, közülük az elsőt írjuk ide némi kommentárral: „A pörkölő módszer — vagyis kisütni a testet egészben szenes gödör fölött, mint ahogy állítólag a csendesóceáni emberevők teszik és ahogy a Georgia állambeli farmerek csinálják a disznókkal es ürükkel — N’lo szerint az ő népénél nincsen szokásban. Itt van a szokásos recept a *gueré stew* számára: Vágd fel a húst ökolnagságú darabokra és főzd meg nem túlságosan sok vízben, sóval és egészben hagyott paprikahüvelyekkel, »a délelőtt közepétől

12 Seabrook, William: Utak a dzsungelben, ford. Szerb Antal, Budapest, Révai, 1936. 267 o.

késő délutánig«. Ha a stew már leszállt a fazék fenekére, adj hozzá külön megfőtt rizst. *N'lo a többiek élénk helyeslése közt a lelkemre kötötte, hogy a stewba mindig rizst tegyek, banánnal vagy más főzelékkel nem olyan jó, míg a sült jó minden főzelékkel.*” (Seabrook 1935, 143. o.)

Sőt, Seabrook könyve feljegyzéseiben elég nyilvánvalóvá tette, hogy nemcsak rituális alkalmakkor fogyasztottak emberhúst: „... csak Man, Douekoue és Guglio kerületekben, az Elefántcsont Part központi őserdő-szakaszában, Francia-Nyugat-Afrikában, az elmúlt öt év alatt huszonhat esetben hoztak formális elmarasztaló ítéletet (amit a legtöbb esetben teljes beismerés kísért). Az akár, hogy párdúc-társaságokról és bűnös gyilkossági esetekről van szó, az áldozatot csak melleleg ették is meg és a jegyzőkönyvek nem vetnek kellő fényt a szokásaikra vagy lélektanára annak a tisztességes kannibálnak, aki jó étvággal fogyasztja el erdőben vadászott vagy becsületes küzdelemben elejtett ellenfelét.” (Seabrook 1936. 130. o.)

Amint már érzékeltettük, Magyar László kapcsán a jaga-kérdés a hazai kutatást is megérintette. Így Torday vagy Ecsedy mellett érintkezik a kérdéskörrel *Krizsán László* is,¹³ bár ő a *kilombo* szó mentén a rabszolgaság elől elmenekült afrikaiak táborait feltételezi csupán, amely (már többször is leírtuk) mind a szó, mind a mögötte rejlő történelmi tények, illetve a hagyományos gazdasági-társadalmi és egész egyszerűen praktikus szokások nagymérvű leszűkítését eredményezi. *Sebestyén Éva* is felveti a jaga-témát, de érdemleges megoldásra nem jut, amint erre viszont Sárkány Mihály utal Magyarral foglalkozó dolgozataiban.¹⁴

Hadd fejezzük be ismertetésünket azzal, amire már tettünk utalást a kor nevezetes uralkodónője kapcsán. Miközben ugyanis Staller az egyik mai legnépesebb, államalkotó angolai etnikai csoport, az ovimbunduk nem mitikus, hanem történelmileg igazoltan létezett

13 Krizsán László: Kilombó-közösségek az afrikai társadalmak öngazgatású mikró-bázisai a XIX. században, *Vasi Szemle*, 2, 1993. 205–219. o.

14 Sebestyén Éva: A sociedade ovimbundu nos relatos de viagens do húngaro László Magyar: sul de Angola, meados do século XIX, *História: Debates e Tendências* – 15, n. 1, jan./jun. 2015. 83–100. o.; Sárkány Mihály: Magyar László kutatásainak utóélete a tudomány nemzetközi vérkeringésében, in: Rákóczi István szerk.: *Magyar200. Szombathelyi Tudományos Konferencia és megemlékezés*, Budapest, 2019. 97–110. o.

emblemikus elődjét a kegyetlenség királynőjének titulálja, és éppen az írott történelmi források alapján erre minden oka megvan, Njinga (vagy Nzinga) da Matamba alakját Délnyugat-Afrika e nagy államában szinte kultikus tisztelettel veszik körül (akár zulu Shaka vagy a manding Szungyata módjára), hatalmas szobra emelkedik az ország fővárosában.

Persze ilyen történelmi kétértelműségek bőven találhatók a világtörténelemben. Elég itt talán a 70 éves szovjet diktatúra retteneteire gondolni, miközben a kultusszal övezett Sztálin bekeretezett fotója – állítólag – mindmáig ott lóg minden hagyománytisztelő grúz család *tisztaszobájának* a falán. Nem is említve éppen a dél-afrikai zuluk nagyfőnökét, Shaka királyt...

Jared Staller: *Converging on Cannibals. Terrors of Slaving in Atlantic Africa, 1509–1670* (Konvergenciák a kannibálokról. Rettegés a rabszolgaságtól, 1509–1670), 2019, Athens, Ohio University Press, 256 o. (Africa in The World History – sorozat)

Biernaczky Szilárd

A vér vörös tengere – Lepantó

1571. október 7-én nem messze Naupaktosz görög tengerparti várostól vívták meg az európai történelem mindaddig, de még utána is hosszú évszázadokig legnagyobb tengeri ütközetét, amelyben az Oszmán Birodalom hajóhada és a Szent Liga II. Fülöp spanyol király féltestvére által vezetett armadája csapott össze egymással, és amely a félhold ellenében az árbocaikon keresztes lobogót bontó hajók fényes, Európa és a keresztény civilizáció megmentéseként ünnepeelt győzelmével zárult. Nem csoda hát, hogy az utóbbi hónapokban, a kerek 450. évforduló előestéjén Spanyolországban ismét a figyelem középpontjába került a *Batailla Naval* (a „tengeri csata”). Elég is ott mindössze ennyit mondani, hiszen ezt hallván, kimondatlanul is máris mindenki a görög kisváros spanyol nevére gondol: *Lepanto!*

Az évforduló kapcsán most különböző kiadványok születtek, rangos történészek emlékeztek meg televíziós és rádiós műsorokban a rendkívül véres, csaknem százötvenezer ember életét követelő csatáról, és szerte az országban számos konferenciára is sor került. A színvonalas megemlékezésekből kivette a részét a kizárólag hadtörténeti tárgyú könyveket megjelentető Desperta Ferro kiadó is. Ugyanez a kiadó az általa jegyzett, a nagy csatákat, jelentős katonai műveleteket alapos részletességgel elemző, ugyancsak Desperta Ferro nevű havilapnak már a 2013. októberi számát is teljes egészében a lepantói ütközetnek szentelte; most azonban – pontosan 2021 szeptemberére időzítve – önálló, reprezentatív, 415 oldalas könyvet adott ki róla Àlex Claramunt Soto szerkesztésében, *La mar roja de sangre – Lepanto* (A vér vörös tengere – Lepanto) címmel.

Mind a csatáról és főszereplőiről, mind pedig stratégiai-katonai-politikai jelentőségéről már régóta könyvtárnyi az ismeretterjesztő és a

szakirodalom Spanyolországban és a világban mindenütt (magyarul például 1983-ban, a Móra Kiadónál jelent meg Zimányi Vera: Lepanto – 1571 című könyve). Lehet-e egyáltalán újat és mégis érdemleget mondani ennyire közismert témában? A válasz erre, hogy tárgyának a rendelkezésünkre álló komoly és alapos feldolgozása dacára e most megjelent könyv kétségkívül az egyik legjobb, legkorszerűbb és legátfogóbb munka lett, ráadásul igencsak eredeti is. Különlegességét az adja, hogy a könyv tíz fejezetét tíz különböző szerző írta. Az azonban, hogy e fejezetek 1-től 10-ig számmal is jelölve vannak, tudatos összefűzésüket tükrözi. Azaz valóban fejezetekről, nem pedig egymástól független tanulmányokról van szó. Ha úgy volna, akkor a szerepük óhatatlanul kimerülne abban, hogy a csatával kapcsolatos ismereteinket bővítik, tovább részletezik, vagy legjobb esetben, bizonyos vonatkozásokat új megvilágításba helyeznek. Ez persze nem is volna kevés, de a szerkesztői elképzelés ennél jóval merészebb, elegánsabb, izgalmasabb, és a könyvet elolvasva kiderül, valójában sokkal gyümölcsözőbb is.

A lepantói csata nemzetközi volt, mintegy húsz ország és itáliai polisz katonái küzdöttek, a legnagyobb számban spanyolok, törökök és velenceiek. A könyv pedig (egy kivétellel) neves spanyol, török és olasz történészek közös műve! Arról az ütközetről, amelyben olyannyira különböző nemzetek, kultúrák, életmódok, vallások vívtak élet-halál harcot, és amelynek okait, jelentőségét és következményeit így vagy úgy, de minden érintett fél mindig is a saját történelmének szempontjai szerint értékelte, most éppen ezen országok legjobb kutatói szólnak és lépnek fel közösen, a történelmi tényeket árnyaltabban, több oldalról megközelítő munkatársakként. E nemzetközi környezetben különleges értelmet és értéket kap a tárgyilagosság, hiszen a szerzők tudatában vannak, hogy állításaikat, értelmezéseiket az olvasó egyazon kötetet lapozva szembesítheti, akár ütköztetheti is szükségszerűen egészen más szempontokkal. Az eredeti elgondolás másik fontos eleme az egyes fejezetek közötti logikát és kohéziós erőt biztosítja. Ezek témái ugyanis (jóllehet ez szerkesztői tördeléssel már nincsen kifejezésre juttatva) három egyértelmű csoportra bonthatók: az első négy fejezet a csata előzményeivel,

a következő három magával a csatával, az utolsó három pedig a csata következményeivel foglalkozik. Lehet ebben valami „folyóirat-szerű”, Alex Claramunt Soto bizonyosan fel is használta a folyóiratkiadás során szerzett sokéves tapasztalatait (nem véletlenül olyan imponáló a könyv képanyaga is), de nem ez a jellemző. Ízig-vérig „könyvet” tartunk a kezünkben, ahol az elsődleges szerep mindvégig a szövegé, jobban mondva a szövegeké. Amelyek legnagyobb erénye egyértelműen a rendkívül magas szakmai színvonal (ez egyébként a kiadó minden kiadványára érvényes): a szerzők a téma legjobb szakértői, akik a korszakról számos fontos önálló művet tettek már le az asztalra, és most mégis vállalták, hogy egymást kiegészítve, a csata kapcsán a teljes kép csupán egy-egy rájuk bízott mozaikkockájával foglalkozzanak, így alkotva egységes képet – az olvasóban. Így e kötet szerzőinek jóformán csak egyetlen veszélyt kellett elhárítaniuk, és a könyv mögött álló szervezési-szerkesztői alaposágot dicséreti, hogy ez is sikerült: sehol sincsenek zavaró átfedések.

A könyv magas rangját biztosítja és egyszersemind mutatja is, hogy szellemes, esszészerű bevezetőjét *Hugo O'Donnell y Duque de Estrada* írta (I–XIII. o.). Több tucatnyi hazai és nemzetközi (közöttük máltai lovagrendi) kitüntetés van, egyetemeken, tudományos társaságokban viselt számos tisztsége közül pedig elég megemlíteni, hogy a spanyol királyi Akadémia és a brit Royal Historical Society tagja, valamint 2005-ben – a haditengerészet magas rangú tisztjeként – a spanyol király a fegyveres erőknél működő legjobb történészként tüntette ki. E megtisztelő bevezetőt követően az igazi „bevezetés” a témába az első fejezet, az Oxfordban doktorátust szerzett, ma a shanghai egyetemen tanító *Philip Williams* munkája (aki melleleg a Spanyol Hadtörténeti Bizottság számára évek óta kezeli az 1492 és 1808 közötti időszakra vonatkozó adatbázist). E fejezet (1–42. o.) a Földközi tengeren a XVI. században viselt háborúskodásokról szól, azaz általános történeti áttekintést ad a korszakról, így V. Károlyig és utódjaiig visszamenőleg kibontakozik a korabeli birodalmak képe, a közöttük kialakult véres csatározások és az átmeneti békék, a „stratégiai földrajz” szerepe és a hadviselés jellemzői a mediterrán térségben, nem utolsósorban a gályák fel-

építése és harci tulajdonságai (1–15. o.). Az Oszmán Birodalom és a korabeli iszlám külön elemzésben részesül, s meglepő módon éppen a sokszínűsége kerül előtérbe, szembeállítva a Habsburgok „transznacionális monarchiájával” (15–24. o.). Már itt be- és tekintést kapunk mind a Máltáért (1565), mind a Tuniszért folyó küzdelmekbe (1535, 1573, 1574), a tengerparti erődítmények erősségeibe és gyengeségeibe, a kor hagyományos és innovatív harcászati eszközeibe (25–40. o.). A hangsúly a „nagy összecsapás” elkerülhetetlenségére kerül. A kézzelfogható gazdasági és politikai érdekeken túlmenően is mindkét fél „szent háborúnak”, kötelességének tekintette a másik legyőzését, holott mindkét fél tudta, hogy súlyos árat kell fizetnie az estleges győzelemért.

A második fejezet címe: „A cégek háborúja: a Szent Liga tárgyalásai”. Ki más írhatta volna meg jobban ezt a részt, mint egy olasz történész? *Gennaro Variale* a nápolyi egyetem posztdoktor kutatója, doktorátusait pedig a genovai, illetve a valenciai egyetemeken szerezte. Korábban érdekes monográfiát írt Nápoly szerepéről a Törökország elleni kémkedésben a XVI. században, különös tekintettel a tengeri hadviselésre. Az egész fejezet (43–79. o.) lényege az, hogy a XV–XVI. században Európában mindenütt egyre nagyobb szerepet kapott a diplomácia, a nemhivatalos alkudozás, az intrika és a kémkedés. Ha Lepanto esetében mindez nem is volt döntő fontosságú, a kép enélkül nem lehetne teljes. Márpedig a teljes kép igen szövevényes: a Szent Liga tagjait törökellenességük tömörítette egy csapatba, ugyanakkor rendkívül különböző, sokszor egymásnak teljesen ellentmondó érdekeket követtek (amelyeket a pápa, V. Pius fáradhatatlanul igyekezett egymással összeegyeztetni). Ez is az egyik oka volt annak, hogy a lepantói győzelmet követően a szövetség szinte azonnal sorvadásnak indult. Velence pedig, holott a legtöbbet szenvedett az oszmán jelentléttől a Földközi-tengeren, valójában sohasem óhajtott fegyveres összetűzést a török portával, hiszen a kereskedelem csak békés időkben virágozhat, még ha azért engedményeket kell is tenni. Ez jellemezte tehát a csatát megelőző korszakot a nyílt tengeren és a tárgyalásokon egyaránt: a vihar előtti csend, a „feszültségekkel telt nyugalom” (46. o.).

A harmadik fejezet szorosan kapcsolódik ehhez, de más konkrét szálakkal. A spanyol *Miguel Angel de Bunes Ibarra* szakterülete ugyancsak a Földközi-tenger térségének történelme a XV. századtól a XVII. század második feléig, mindenekelőtt a keresztények és a muzulmánok viszonya, II. Fülöp törökpolitikája és a spanyol Habsburgok diplomáciai kapcsolatai a muszlim államokkal. E tanulmánya (79–125. o.) a Messinai csapatösszevonásról szól, valamint a Szent Liga szervezetéről, logisztikájáról és terveiről. Rengeteg érdekességet tudhatunk meg, a legizgalmasabbak a katolikus erők flottájával kapcsolatosak (97–107. o.). Az elképesztő logisztikai teljesítmény érzékeltetéséül elég pusztán annyit megemlíteni, hogy a Messinába érkező hajóhad, azaz 208 hajó 11 különböző helyről (többek között Spanyolországból, Velencéből, a pápai államból, Máltáról, Genovából, Szicíliából) indult, és mindössze két hét leforgása alatt gyűlt ott össze – egy olyan korban, amelyben a kommunikáció oly lassú volt, hogy például a lepantói győzelem híre csak tizenhárom nap múlva jutott el Madridig!

A negyedik fejezet az ellenfél hajóhadával foglalkozik, valamint annak szerepével és súlyával Ciprus meghódításától a lepantói csatáig, (127–171. o.) Címe „Az oszmán Armada”, szerzője a török *İdris Bostan*. A nyugati olvasó számára bizvást ez a könyv egyik legérdekesebb fejezete. İdris Bostan doktorátusát a párizsi Sorbonne-on szerezte, a genovai egyetemen a haditengerészet történelmét tanítja, az Isztambuli Egyetemen pedig a mediterrán világ történelmével kapcsolatos programot vezető professzor. A velencei, spanyol, törökországi és raguzai levéltárak kutatójaként a téma egyik legjobb szakértője Törökországban. Ezúttal az oszmán hajóhad szervezetét és a lepantói csata közvetlen előzményeinek tekinthető oszmán tengeri katonai műveleteket mutatja be. Először Ciprus geostratégiai jelentőségét és az 1570–1571-ben végrehajtott ciprusi expedíciót ismerteti (128–132. o), majd az Ali Pasa vezette ostromot a ciprusi Famagusta ellen (132–138. o.), és végül, de nem utolsósorban a lepantói tengeri csata konkrét előkészületeit oszmán részről. Grandiózus, professzionális szervező munka állt ezek háttérében: a hadianyagok és a felszerelések beszerzése, a matrózok és az evezősök sorozása, a lőfegyverek és a muníciók kezelése és tárolása, az utánpótlással kap-

csolatos ezernyi teendő (139–146. o). Ezt követte itt is a felvonulás, a megérkezés a helyszínre (146–155. o.). Bostan ezután rátér a csatát megelőző utolsó mozzanatra, ami nem más, mint a szembenálló két fél már elfoglalt helyzete alapján a taktikai tervek elkészítése a haditanácsban, már a nagy csata napján (155–160. o.) – amikor végül az oszmán had 190 hajót veszített el. Súlyos vereség? „A lepantói csata – írja Bostan (161. o.) – a katolikus világ utolsó nagy kereszties háborúja volt, ám csak átmeneti győzelmet hozott, ugyanis következményei nem bizonyultak tartósnak. Ciprust – amelynek megszerzése a Szent Liga legfőbb célja volt – nem sikerült elhódítani az oszmánoktól. Velence hamarosan (1573-ban) új egyezményben volt kénytelen kibékülni a szultánnal, jóvátételt kellett fizetnie a ciprusi háborúért, és a Zákinthosz szigetért általa fizetendő hadisarc összegét is megemelték. Az oszmán hajóhad egy évvel később ismét megjelent a Földközi-tengeren, és nem volt keresztény erő, amely feltartóztatta volna, így az oszmánok teljes egészében meghódították Tuniszt.” A vereség súlyát enyhítő szavakban valóban sok igazság van (miként ez a kötet más fejezeteiből is kiderül), az viszont sokatmondó, hogy ehhez az értékeléshez a török szerző azt már nem tette hozzá, hogy az Oszmán Birodalom Tunisz meghódításával 1574-ben legutoljára hódított el jelentős területet Spanyolországtól. Azt azért még Bostan is elismeri (uo.): „A lepantói csata ugyanakkor szétzúzta a törökök legyőzhetetlenségének nimbuszát, amely a XV. századtól kezdve megkérdőjelezhetetlen volt a keresztény Európában.”

A csatával magával foglalkozó három középső fejezet logikája, egymáshoz való viszonya is teljesen új, pedig pofonegyszerű. A csata mindössze néhány óra alatt zajlott le és dőlt el, ezalatt azonban sok minden történt. A legnagyobb horderejű párharc a két hajóhad vezérhajói és admirálisai (Don Juan de Austria és Ali Pasa) között zajlott, „középen”. Ha azonban az egymással szemben felsorakozó két hajóhadat a Szent Liga armadájának szempontjából nézzük, akkor annak „jobb” és „bal” oldalán is véres küzdelem alakult ki, amelyek később a döntő, középen folyó eseményektől elsodródtak. E három fejezet a csaták precíz leírását kedvelők számára igazi csemegék, de csatajelenetek másodkézből való bemutatására e helyütt vállalkozni nem érdemes. A „háromfrontos”

megoldás előnye mindenesetre kézenfekvő: a külön-külön taglalt történések egymással egy időben zajlottak le, de ezeket együtt ismertetve alighanem a „fáktól nem látnánk az erdőt”, azaz elvesznénk a bonyolult részletekben, miközben a végkifejlet magyarázata, a fő kérdésekre – ki nyerte meg a csatát, hogyan és miért – adható válaszok is e hármás bontásban sokkal világosabban bontakozhatnak ki.

Az egyértelműen a legfontosabb eseménnyel, a két admirálisi hajó és a két abszolút főszereplő, Don Juan de Austria és Ali Pasa döntő fontosságú küzdelmével foglalkozó ötödik fejezet (171–207. o.) *Agustín Ramón Rodríguez González* munkája. A madridi egyetem doktora és a spanyol királyi Akadémia levelező tagja 43 könyvet publikált, szinte mind tengeri csatával vagy legalábbis a haditengerészet történelmével foglalkozik (köztük találjuk a 2004-ben megjelent „Lepanto – a csata, amely megmentette Európát” című, 300 oldalas monográfiát is). A fejezet középpontjában egyrészt Don Juan de Austria személyisége és a harcban kérlelhetetlen jelleme áll, valamint az általa vezényelt gályák kivételes, rettenetes tűzereje. De éppoly jelentősnek mutatja Don Álvaro de Bazán, a tartalék csapatokat irányító zseniális hadvezér figuráját, akiről 2017-ben 380 oldalas önálló monográfiát írt, és akinek az egy évvel később megjelent, a spanyol Armada elfeledett nagy kapitányaival foglalkozó „A tenger urai” című munkájában is önálló fejezetet szentelt. Önálló rész foglalkozik a győzelem különböző tényezőivel (186–189. o.) és a csata névtelen hőseivel (katonákkal, tengerészekkel és evezősökkel) is (190–195. o.). A következő fejezet (207–230. o.) tárgya a jobbszárnyon a velencei Barvarigo y Querini és Csuluk Mehmed pasa küzdelme, szerzője *Guido Candiani*, a velencei Cá Foscera egyetem oktatója, aki doktori címét ugyancsak a Sorbonne-on szerezte, és rengeteg tanulmánya jelent meg a velencei tengerészetéről, zömmel e korszakról. A balszárnyon a genovai Gian Andrea Doria és a tapasztalt kalábriai kalóz-ból lett kapitány, Ulucs Ali állt szemben egymással, az ő – kis híján az utóbbi győzelmével záruló – párharcukról szól a hetedik fejezet (231–253. o.), a könyv szerkesztője, *Alex Claramunt Soto* tollából, aki bizonyítja, hogy nemcsak szerkeszteni, hanem írni is remekül tud (nem csoda, hiszen újságíróból „vedlett át” történésszé).

Aki úgy gondolná, hogy a könyvben ezáltal túlsúlyba kerültek a nyugati történészek, azt kárpótolja a következő két fejezet, amelyek már a csata utótörténetével foglalkoznak. A nyolcadikat Ídris Bostan írta, ő az egyetlen, aki két fejezetet írt a könyvbe. Címe: „Az oszmán armada újjáépítése” (253–298. o.). Rekordidő alatt került erre sor, ami hatalmas eredmény még akkor is, ha az is kiderül a fejezetből, hogy ez az armada már nem volt olyan, mint a régi (sem annyira jól szervezett, sem annyira ütőképes). Az új flotta mindenesetre már egy év múlva, az 1572-es hadjáratban bevethetőnek bizonyult. Az Oszmán Birodalom (amely egyébként kitüntette és előléptette a vesztes csatában részt vevő tiszteket, 258. o.) tehát hamar kiheverte a rá mért csapást, talpra állt. S közben a másik oldalon is történtek fontos változások. Előbb V. Pius pápa halála ingatta meg a katolikusok szövetségét, de a kegyelemdőfést Velence és a török porta közötti békekötés adta meg 1573 márciusában, aminek következtében a spanyol király, II. Fülöp magára maradt a török elleni küzdelemben. Ennek előnyei is voltak, nem kellett másokhoz alkalmazkodnia, felléphetett például Észak-Afrikában a megtépzott spanyol érdekekért. Erre összpontosított tehát, és mert hajóhadat fenntartani költséges dolog, és a pénz másra is kellett, egyre kisebb lett a Lepantónál győztes (és az elfoglalt gályákkal is gyarapított) spanyol hajóhad. Leépítették. A spanyol királynak 1574-ben még 146 hajója volt, egy év múlva már csak 102, 1580-ban 73 és 1613-ban már csak 65, jóllehet sehol sem szenvedett komoly vereséget. De ezt (és sok más érdekességet) már a következő fejezetből tudhattuk meg (123. o.), *Hüseyin Serdar Tabakoglu* török egyetemi oktató jóvoltából. „A lepantói ütközet utóhatásai és következményei” című fejezet (299–328. o.) a korábbiakban csak futólag említett hadjáratokat vizsgálja részletesebben, így az 1572-es (306–313. o.), valamint az 1573–1574-es hadjáratot (313–320. o.), ezek hatásával is magyarázva-bizonyítva a spanyol korona Földközi-tengeri hegemónisztikus törekvéseinek alkonyát.

Az utolsó fejezet (299–329. o.), *Lara Vilá* spanyol filológus munkája, hallatlanul érdekes. Azt mutatja be (sok idézettel), hogy miként tükröződött a keresztény erők győzelme a kor irodalmában (főleg a költészetében). Hogy e művek mennyire voltak őszinték, és mennyi

volt bennük a propaganda, azt a mi korunkból visszanézve már nehéz megállapítani. Az alkotások színvonalából kell kiindulni: azok, amelyek hitelesen mutatták be a „dicsőséget”, a keresztény rabok kiszabadítását, az önfeláldozó harcot, de emellett a háború borzalmait is, mindenképpen igazi műalkotások. És ne feledjük: a legtalálóbban a csata lényegét éppen egy író fogalmazta meg, aki maga is részt vett, sőt, súlyosan meg is sebesült a csatában. Cervantes ezt írta Lepantóról: „*Donde quedó el orgullo y la soberbia otomana quebrantada*” – vagyis „A hely, ahol az ottomán dac és kevélység megtört”. Mint láthattuk, a mai történészek (spanyolok, törökök egyaránt) is ebben, a csata pszichológiai hatásában látták a keresztények igazi győzelmét.

A könyv „szövegen kívüli” eszköztára is imponáló és külön kiemelendő. Az egyes fejezetekhez azok szerzői külön-külön csatolták a felhasznált szakirodalmat; van olyan fejezet, ahol ez a kétszáz hivatkozást is meghaladja. Szerepel ugyanakkor a könyv végén egy külön bibliográfia is, amely mintegy ötven elsődleges forrást tartalmaz, de emellett „másodlagos forrásnak” nevezett alpműveket is, amelyek száma viszont meghaladja a kettőszázötvenet. Tizenegy színes kép van a könyvben, ezek mind festmények reprodukciói, a csata valamennyi központi szereplőjéről portrék vagy grandiózus csatajelenetek, többek között Vasari, Veronese, El Greco, Tiziano pompás munkái. Külön melléklet tartalmazza mindkét hajóhad összes hajójának és azok kapitányainak nevét (371–382. o.). A hajózási és török szakkifejezéseket önálló glosszárium segít megérteni. A jobbára korabeli forrásokból átvett fekete-fehér képeknek se szeri, se száma. De a kiadvány leginkább felbecsülhetetlen „adalékát” a térképek adják. Tucatnyi van belőlük, és egy-egy ilyen térkép elkészítéséhez kartográfusok és történészek egész csapatainak komoly, időigényes és fáradságos munkájára lehetett szükség. Megérte: ezek már korántsem illusztrációk, hanem az eleve kivételesen magas színvonalú tartalom szerves részévé váltak.

Alex Claramunt Soto szerk. *La mar roja de sangre – Lepanto (A vér vörös tengere – Lepanto)*, Ediciones Desperta Ferro, Madrid, 2021. 415 o.

Virág T. László

Szent Márton a szülőföldjén

Tóth Ferenc, az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, aki történelmi munkásságát elsősorban a XVII–XVIII. századi francia–magyar kapcsolattörténet kutatásának szentelte. Ezen belül kiemelt figyelmet fordít a diplomácia- és hadtörténetre, elmélyült kutatásainak eredményeképpen pedig számos alapművel gazdagította a francia és a magyar történettudományt, mivel mindkét nyelven rendkívül gazdag publikációs tevékenységet fejt ki.¹ Mindennek köszönhetően Tóth Ferenc napjainkban a francia–magyar kapcsolatok egyik legjelesebb szakértője, akinek munkásságát számos díj mellett a Francia Köztársaság Akadémiai Pálmarend lovagi fokozatával ismerték el. Szerteágazó tudományos munkássága keretében az elmúlt évtizedek során rendszeresen foglalkozott Szent Márton magyarországi kultuszával, jelen kötetben pedig az ennek a tevékenységnek az eredményeképpen korábban napvilágot látott tanulmányait – szám szerint hét darabot – gyűjtötte össze és adta közre a francia (és franciául tudó) olvasótábornak.

A könyv előszavát *Székely János* szombathelyi megyéspüspök jegyzi, aki kiemeli, hogy a világ olyan szeretettel teli és csillogó szemű emberek munkájára épült, mint Szent Márton. Az ő életére való emlékezés és példájának követése az európai keresztény kultúra fennmaradásának kulcsa, ezekhez pedig fontos támpontot nyújtanak

¹ Ezek közül néhány a teljesség igénye nélkül: *Magyar huszárak francia földön. Hussards hongrois en France*. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, 2016.; *Un diplomate militaire français en Europe orientale à la fin de l'ancien régime: La carrière de François baron de Tott (1733–1793)* [Egy francia katonai diplomata Kelet-Európában a régi rend alkonyán: François de Tott báró életútja (1733–1793)]. Isis Press, Istanbul, 2011.

a kötetben közreadott tanulmányok, amelyek segítenek a múlt megértésében és a jövő megteremtésében. Ezt követően a szerző egy rövid bevezetőben tér ki Szent Márton és Magyarország kapcsolatára, a pontos születési helye körüli korábbi vitákra, valamint védőszeni szerepére Franciaországban és Magyarországon, illetve kultuszára szerte az európai kontinensen. Azt is megemlíti, hogy a kötet tanulmányai közül az első a szent halálának 1600. évfordulója alkalmából 1996-ban tartott emlékévéhez kapcsolódva született, majd az évtizedek során ezt számos másik követte, amelyek így összefűzve először jelennek meg.

Az első tanulmány (*Hic natus est S. Martinus. Kultuszok folyamatossága Sabaria-Szombathelyen?*) felvázolja a ma Szombathelyként – a római korban Sabariaként – ismert település létrehozásának történetét és jelentőségét a Római Birodalmon belül tartományi székhelyként. A városban szenvedett mártírhalt Quirinus püspök 303-ban, akit később szentté avattak, majd pedig komoly kultusza alakult ki a településen, ahol 316-ban (vagy 317-ben) egy jómódú pogány család sarjaként Márton a világra jött. Az V. század elején a római közigazgatás kivonult Pannóniából, a keresztény egyház viszont továbbra is jelen volt és komoly szerepet játszott a népvándorlások következtében etnikailag egyre színesebbé váló lakosság életében. Időközben a Tours püspökeként ismertté vált Márton 397-ben bekövetkezett halála után a kereszténység első nem mártír szentje lett, akit a Merovingok is patrónusuknak választottak, így Franciaország védőszentjévé vált. Szülővárosában sokáig nem volt jelen kultusza, az Nagy Károly 791-es, az avarok ellen indított hadjárata során került vissza hazájába, mivel a frank uralkodó komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megtalálja Szent Márton szülőházát – amelyet Szent Quirinus mauzóleumában vélt felfedezni – és megfelelő módon ápolja családjá patrónusának kultuszát. A magyar honfoglalás után a nyugati mintára megszerveződő központi hatalom képviselőjeként Szent István király a helyi szent támogatását kérte Koppány elleni csatájában, győzelme után pedig Szent Márton az Árpád-ház és Magyarország védőszentje lett, kultusza pedig a mai napig is elevenen él az országban.

A Sabaria Sancti Martini. Szent Márton tisztelete Szombathelyen a XVII–XIX. században: egy modern város születése című tanulmány a szent és a város kapcsolatát mutatja be évezredek távlatban. A település mind a Karoling Birodalomban, mind pedig a középkori Magyar Királyságban fontos szerepet töltött be, hiszen az előbbiben egy grófság, az utóbbiban pedig egy vármegye székhelyeként működött, miközben lakói, majd a XVII. század közepétől a helyi templomot birtokló domonkos szerzetesek végig gondot fordítottak Szent Márton kultuszának ápolására, melynek jelentőségéről a változó korszakok uralkodói is rendszeresen megemlékeztek különböző okiratokban. Utóbbi az is erősítette, hogy Buda 1541-es eleste után a királyság székhelye Pozsony lett, így ezt követően a koronázásokra az ott található Szent Márton-dómban került sor, illetve az arisztokrácia egy része ezt választotta temetkezési helyéül. Szombathely fontos szerepet játszott a Bécs ellen irányuló török támadások elleni védekezésben, majd 1777-től a Mária Terézia által létrehozott új egyházmegye központja lett, amely jelentős egyházi építkezéseket tett lehetővé. Ekkoriban épült fel a püspöki palota, a papi szeminárium és a székesegyház, amelyek tovább erősítették Szent Márton kultuszát, akit az egyházmegye védőszentjének is választottak. Az 1867-es kiegyezést követően a település látványos fejlődésen esett át, amelynek eredményeképpen modern európai várossá vált. Ehhez kapcsolódva kérte a székesfehérvári püspök az egyházmegye részére a szent egy ereklyéjét Tours püspökétől, aki a szent koponyacsontjának egy darabját adományozta a püspöki székhely számára 1913-ban. A tanulmány tehát jól illusztrálja, hogy milyen szorosan összefüggött a város és a szent kultusza, amelyek egymást erősítve tették lehetővé mind a település, mind pedig a szent tiszteletének folyamatos fejlődését.

A kötet harmadik írása a *Miles Christi. Hozzájárulás az európai katonaszent, Szent Márton képéhez* címet viseli és a szent életének és kultuszának katonai vonatkozásait vizsgálja meg közelebbről. Szent Márton apja a római hadsereg tisztje volt és fiát kezdetől katonai pályára szánta, amit névválasztása is tükröz, hiszen a Márton név a háború istenéhez, Marshoz való kötődést fejezi ki. Márton szintén a

római hadsereg tagja volt, mielőtt felhagyott a fegyveres szolgálattal. I. Klodvig megkeresztelkedése után őt választotta dinasztiája védőszentjének, amely fontos szerepet játszott kultusza elterjedésében szerte Európában, többek között Magyarországra is így jutott el Nagy Károly hadjáratai során. Az ország védőszentjeként nagy tiszteletnek örvendett, és számos legenda kötődött a nevéhez, mint például Kőszeg 1532-es török ostroma során történő felbukkanása, ami hozzájárult a védők sikeréhez. Szent Mártonnak a hadakozásban is fontos szerepe volt, mivel hagyományosan a hadjáratok időszaka névnapjáig, november 11-ig tartott, azt követően már csak kivételes esetekben került sor komolyabb fegyveres összecsapásokra. Ezzel párhuzamosan számos gasztronómiai sajátosság is kötődik a szent névnapjához, mivel a mezőgazdasági munkák lezárultával ekkor kezdődött meg a téli pihenés időszaka, amit nagyszabású ünnepekkel és lakomákkal ünnepeltek meg, ahol többek között Mars szent madarát, azaz ludat fogyasztottak, valamint ekkor kóstolták meg az újbort. Szent Márton szerepe a hadviselésben és a népi kultúrában tehát évezredek hagyománnyal rendelkezik, amelynek egyes elemei még ma is részét képezik életünknek.

A negyedik tanulmány (*Caritas Sancti Martini. Szent Márton jócselekedetének ábrázolása a tours-i Szent Márton-bazilika káptalanjának 1635-ös breviáriumban*) Szent Márton képét és megjelenítését veszi górcső alá egy konkrét példán keresztül. A vizsgálat okát az szolgáltatja, hogy a szentet gyakran ábrázolták lovasként, miközben köpenyét kardjával kettévágta és megosztotta egy nélkülöző koldussal. A híres jelenetet a tours-i Szent Márton-bazilika káptalanjának 1635-ös breviáriuma is megörökítette, a szentet pedig a hagyományos római jellegű ábrázolásoktól eltérően meglepő módon magyarosan öltözött lovasként mutatta be egyértelmű utalásként pannóniai származására. Érdekes egybeesés, hogy a metszeten látható képhez nagyon hasonló ábrázolás és kompozíció köszön vissza azon a festményen, amelyet egy ismeretlen festő készített XVII. század közepén, és ma a szombathelyi Szent Márton-templomban található. Valószínűsíthető, hogy a művész vagy a breviáriumban található vagy pedig egy másik, hasonló tartalmú nyugat-európai metszet

alapján festette meg képét, ami egyértelműen arra utal, hogy a szent tisztelete fontos szerepet töltött be a kontinens számos országában, ráadásul ezek között az országok között fennállt egyfajta tudástranszfer is, amely lehetővé tette az egymástól viszonylag távoli kultuszok bizonyos mértékű kölcsönhatását.

A *Via Santi Martini. A szombathelyi Szent Márton-kultusz az újkori utazók szemével* című írás a kapcsolattörténet egy érdekes szegmensét eleveníti fel, nevezetesen az utazási irodalomból leszűrhető tanulságokat.² A 16. század elejétől a 19. század második feléig terjedő időszakban magától értetődő módon számos nyugati utazó fordult meg Magyarországon, akiknek egy része írásban is megörökítette az utazásai során szerzett tapasztalatait. Szerencsés módon közülük többen is tettek utalásokat Szent Márton helyi kultuszára, amelyekből egy csokorra valót ad közre a szerző. Mivel a szent szülőhelye jól ismert volt a nyugati keresztény értelmiség körében, ezért a századok során számos zarándok és humanista tudós is meglátogatta Szombathely városát. A látogatásokat megörökítő írások nagyon értékes ismereteket adnak közre a kutatók számára, hiszen ezeknek köszönhetően ismerhető meg például a Szent Márton-templom és az ókeresztény emlékek XVI. századi állapota, mint ahogy a szent tiszteletének konkrét gyakorlata is a XVIII. század első felében. A társadalom felsőbb rétegeihez tartozó utazók útleírásainak segítségével jól követhető a szent helyi kultuszának fejlődése, amelynek egyik jellegzetessége Szent Márton (feltételezett) születési helyének és a rá való emlékezeti hely(ek)nek a fokozatos különválása az idők során.

A hatodik tanulmány (*Szent Márton útján Magyarországon. Cyprien Polydore périgueux-i plébános utazása 1880-ban*) szorosan kapcsolódik az előző íráshoz, mivel az abban bemutatott művek közül vizsgál meg egyet közelebbről, még pedig a périgueux-i Szent Márton-templom plébánosának utazását, aki 1880-ban számos, Szent Mártonhoz köthető települést felkeresett hazánkban. Mivel a templom, amelyben a plébános szolgált, egy tűzvészben megsemmisült, a közösség egy új templomot épített. Ugyanakkor ennek anyagi

² Ezzel kapcsolatban lásd például Szász Géza: *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. JATEPress, Szeged, 2016.

fedezete nem állt rendelkezésre, ezért a plébános számos alkalommal keresett fel tehetős francia és külföldi személyiségeket annak érdekében, hogy támogatást kérjen tőlük a nemes vállalkozásra. Ennek az adománygyűjtő tevékenységnek a keretében látogatott Magyarországra is, ahol többek között meglátogatta Kalocsát, Esztergomot, Pannonhalmát, valamint Veszprém és Szombathely városát is. A szívélyes vendéglátáson és a sikeres adománygyűjtésen kívül számos alkalommal megemlékezett Szent Márton tiszteletének látható jeleiről is, mivel a neki szentelt templom plébánosaként különleges élmény volt számára a szent szülőföldjére elzarándokolni. Egyházi személyként és a katolikus egyház helyi vezetőivel való találkozásainak köszönhetően leírása értékes forrás a korszak Magyarországról és Szent Márton kultuszának XIX. század végi helyzetéről. A tanulmány függelékeként az útleírás Szombathelyre vonatkozó része is megtalálható a kiadványban, ami hasznos adalékokat tartalmaz a téma iránt érdeklődők számára.

A kötet utolsó írásában – *Szent Márton köpenye. Képzlet és valóság Rab Gusztáv Sabaria című regényében* – a szerző egy hányattatott sorsú szerző megjelenéséig különleges utat bejáró regényén keresztül vizsgálja Szent Márton és szülőföldje kapcsolatát. Az 1901-ben született *Rab Gusztáv* (eredetileg Rohoska Gusztáv József) elismert újság- és regényíróként tevékenykedett a második világháború végéig, azt követően azonban szakmájától eltiltották, ezért földmérőként kellett dolgoznia. 1958-ban Franciaországba emigrált, ahol folytathatta írói tevékenységét, miközben az Amerika Hangja rádióadó munkatársaként is dolgozott. Több könyve is megjelent francia, angol és német fordításban. *Sabaria, avagy Szent Márton köpenye* című regényét is magyar nyelven írta az emigrációban, de 1963-ban már megjelent angolul, és francia kiadása is folyamatban volt, ez azonban végül – valószínűleg az írónak ugyanebben az évben bekövetkezett halála miatt – nem valósult meg. A kézirat végül a Párizsi Magyar Intézet közreműködésével került vissza Magyarországra és 2018-ban jelent meg.³ A regény Szent Márton élettörténetét mutatja

3 Ezzel kapcsolatban lásd még Tüskés Anna: Rab Gusztáv és a Sabaria, avagy Szent Márton köpenye. In: Rab Gusztáv: Sabaria, avagy Szent Márton köpenye. MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 247–260.

be az 1950-es évek egy koncepciós perébe ágyazva, így keverednek benne a szerző személyes emlékei, a tények és a fikció. Ezek között kiemelt szerepet kap a szombathelyi Szent Márton kultusz épített környezete, amelynek történetét a regény szerzője nagy precizitással mutatja be, miközben az új politikai rendszer vallásellenességét új pogányságként ábrázolja, amely veszélyezteti a kereszténységet. Ezt a tanulmányt is kiegészíti a vizsgált mű egy ideillő részlete, amely segít megérteni és átérezni az elemzésben foglaltakat.

A kötet végén található bibliográfia a tudományos igényű olvasók számára jelent hasznos iránymutatást, a kiadvány közepén található színes képmelléklet pedig minden olvasó számára csemegét jelent, hiszen a római kori Pannóniát ábrázoló térképektől kezdve a szombathelyi épületeket bemutató fényképeken át számos festményt és metszetet is közread. Összességében tehát a kiadvány egy alapos és széleskörű kutatásokon alapuló munka gyümölcseit adja közre igényes formában, amelynek segítségével a téma iránt érdeklődő minden franciaajkú olvasó megismerkedhet Szent Márton és Magyarország kapcsolatrendszerének számos aspektusával.

Ferenc Tóth: *Varia Sancti Martini. Saint Martin dans son pays natal (Varia Sancti Martini. Szent Márton a szülőföldjén). Les Acteurs du Savoir, Chouzé-sur-Loire, 2021. 171 o.*

Bene Krisztián

A vorarlbergi kérdés történeti dokumentumai (1918–1922)

A vorarlbergi kérdés – Vorarlberg osztrák tartomány állami hovatartozásának opciói – az Osztrák–Magyar Monarchia Nagy Háború utáni széteséséből fakadó politikai probléma volt 1918 és 1922 között. Számos lehetőség körül csaptak össze a nézetek és politikai törekvések. A formálódó Osztrák Köztársasághoz való csatlakozás ugyanúgy alternatíva volt, mint a Német Köztársasággal való egyesülés. Felmerült a Svájci Esküszövetségbe való belépés lehetősége és egy önálló alpesi köztársaság alakítása Bajorországgal, Liechtensteinnel és Tirollal együtt. Az önálló államiság szintén rendelkezett támogatottsággal. A kérdés eldöntésére és a legnépszerűbb opció támogatottságának leképezésére 1919. május 11-én konzultatív népszavazásra került sor Vorarlbergben. Az előzetes közvélemény-kutatásoknak megfelelően a szavazók 80 százaléka a Svájchoz való csatlakozás és az arra irányuló tárgyalások felvételére adta le voksát. Az egyértelműen kinyilvánított szándéknyilatkozat fogadtatásának és politikai kezelésének történeti kutatását immáron elektronikusan is elérhető források teszik lehetővé. A vorarlbergi kérdés történeti forrásainak közzétételére idén nyáron regionális együttműködésben a svájci *Diplomatische Dokumente der Schweiz* (*Dodis*) gondozásában került sor.

A *Svájci Diplomáciai Iratok* a Svájci Humán- és Társadalomtudományi Akadémia keretében működő tudományos vállalkozás, ahol Svájc modern kori külpolitikájának és nemzetközi kapcsolatrendszerének történeti kutatása zajlik. Szoros együttműködésben tevékenykednek a Svájci Történelmi Társulattal, melynek elnöke egyúttal a *Dodis* kutatási igazgatója *Sacha Zala* történész. A kutatásokat támo-

gatja a Svájci Szövetségi Levéltár, a Szövetségi Külügyi Főosztály és a tudományos kutatások finanszírozásában részt vevő Svájci Nemzeti Alap. A hosszú távú tudományos projekt 1975-ben kezdte meg a tevékenységét, jelenleg a 27. kötet kiadásán dolgoznak. Az első sorozat az 1848 és 1945 közötti korszakokat dolgozta fel 15 kötetben. A második sorozat keretében az 1945 és 1975 közötti korszakról további 11 kötet látott napvilágot. A korábban kiadott kötetek forrásdokumentumai 1997-től már online adatbankban kutathatók, sőt a digitalizáció a források kibővítését is lehetővé tette. A ma elérhető 23 000 dokumentummal ez a svájci forráskiadási projekt – állításuk szerint – a nemzetközi forráskiadók hálózatában vezető helyet foglal el. Ennek az elsősorban kronológiai rendszerű forráskiadásnak időnként megjelennek tematikus kötetei is. A tematikus forrásközlés a *Quaderni di Dodis* keretében történik, a szóban forgó téma – a vorarlbergi kérdés történeti dokumentumai – a tematikus sorozat a 17. darabjaként látott napvilágot.

A gondosan válogatott, alaposan jegyzetelt, gazdag permalinkek által kereszthivatkozott és jól áttekinthető forráskiadás sorozat évtizedek óta ugyanazon tartalmi elemekkel áll a kutatók rendelkezésére. Igaz ez a vorarlbergi kérdés történeti dokumentumaira is. A szerkesztői előszóból információk szerezhetők a kutatási háttérről és a résztvevőkről. Ezt követik a nélkülözhetetlen szerkesztői jegyzetek. A forráskiadás egyik legfontosabb fejezetét képezi a közel félszáz oldalas tanulmány, mely a kutatási előzményeket foglalja össze az eddigi szakirodalom alapján. Ez egy olyan többszerzős vállalkozás, amelyben osztrák fővárosi és helyi, regionális történészek is részt vettek. A tanulmány után olvasható a történeti források áttekintő listája egy-két mondatos regesztával, majd következnek a dokumentumok. Ebbe a tematikus forrásközlésbe ötvenöt dokumentumot vettek fel a szerkesztők, egyértelműen a legfontosabb, svájci tartalmú dokumentumok vannak többségben. A továbblépés lehetőségét, a kapcsolódó dokumentumok kikeresését minden esetben elektronikusan elérhető linkek teszik lehetővé, kiemelten igaz ez a személyi adatbankra. A kiadvány végén található indexek nem csak személy- és földrajzi névmutatót kínálnak, hanem található közöttük intézményi

és levéltári mutató, és minden egyes kiadásban, így itt is a témával kapcsolatban még nem kutatható levéltári állományok részletes és aktualizált felsorolása. Mivel a *Dodis* elkötelezett az Open Science elve mellett, így a nyomtatott és az elektronikus változat időeltolás nélkül, párhuzamosan vált elérhetővé és kutathatóvá. Ismerve a magyarországi feltételeket, érdemes azt is kiemelni, hogy Svájcban a források elérhetősége szinte kizárólag ellenértékmentesen történik. A tudományos kutatások egyenjogúságának és szabadságának biztosításában ez nagyon fontos tényező.

Természetesen minden forráskiadás törekszik arra, hogy az új hozadékok felől építkezzen. Ebben az esetben a szerkesztők Vorarlbergnek az önálló állami entitásra irányuló törekvését igyekeztek fókuszba állítani. Ez a törekvés ugyanúgy sikertelen maradt, mint a Svájchoz való csatlakozás. Ez a sokoldalú megközelítés teszi lehetővé azt a felismerést a vorarlbergi kérdés tekintetében is, hogy önrendelkezési jog ide vagy oda, mégis mindig a nagyhatalmak közötti erőviszonyok döntötték el egy-egy népszavazás sorsát.

A forrásközlésben számos forrást találhatunk a helyi, vorarlbergi községi szinten zajló politikai törekvésekről. A dokumentáció ezzel együtt a legtöbbet Svájc politikai elitjének szempontjából kínálja. A forrásokból így egyértelműen kirajzolódik, hogy a Svájchoz való csatlakozás opciója községi szinten formálódott, amikor például három vorarlbergi, Rajna-parti község a szoros gazdasági kapcsolatokra való hivatkozással Szent Gallen kantonhoz eljuttatta felvételi kérelmét (7. sz. dokumentum), vagy amikor Taufers falu döntött a Svájchoz való csatlakozásról. Az 1918 végétől szerveződő, magánkezdeményezésből kialakuló mozgalom 1919 januárjában kezdte meg a csatlakozási népszavazás kiírásához szükséges aláírásgyűjtést. Az egyesület által kiadott röpiratban úgy érveltek, Svájc kínálná Vorarlberg számára a legtermészetesebb, legigazságosabb, gazdaságilag a legkedvezőbb jövőt. Ezt az államalakulatot, mert megvédte magát a háború pusztításától, példaként ajánlották Vorarlberg jövőjének alakításakor (5. sz. dokumentum). Az itt közzétett aláíró ívek eredményeinek alapján jól látható, hogy két községben mozgott a támogatottság 50% felett, egyébként mindenhol 75 és 94% között.

ti arányban szavaztak a vorarlbergi lakosok a Svájc-hoz való csatlakozás mellett (17. sz. dokumentum). Egyértelmű önrendelkezési véleménynyilvánítással van dolgunk. Míg az alpesi államhoz való csatlakozásban döntő szerepet játszottak a gazdasági érvek és Svájc-nak a háborús zivatarok ellenére is megőrzött jogállamisága, a pángermán mozgalom keretében zajló németországi csatlakozás melletti érvrendszerben a német identitástudat hangsúlyozása kapott kiemelt szerepet (25. sz. dokumentum).

Nyilvánvaló tehát, hogy Vorarlberg felvétele a Svájci Esküszö-vetségbe nem szerepelt a svájci állam politikai célkitűzései között. A párizsi konferenciához intézett svájci emlékiratból kiderül, hogy vorarlbergi, helyi privát kezdeményezésről volt szó, és noha Svájc tiszteletben tartotta a népek önrendelkezési jogát, nem kívánta támogatni Vorarlberg-et a csatlakozási kérelem benyújtásában, inkább javasolta, képviselői forduljanak a párizsi konferenciához (26. sz. dokumentum). Svájc belpolitikai és nemzetközi érdekei miatt sem támogatta nyíltan ezt a törekvést. Azt az álláspontot képviselte, hogy eladósodott régiók pénzügyi problémáit nem tudja magára vállalni, és hogy svájci községekről, területekről Vorarlbergért cserébe nem tud lemondani. A kérdés jövője tehát az Osztrák Köztársaságon és a párizsi békekonferencián múlt, ahol nagyhatalmi és nem regionális érdekek mentén születtek a döntések. A vorarlbergi kérdésnek ezen források mentén való történeti rekonstrukciójának egyik fontos hozadéka a népek önrendelkezési jogával kapcsolatos paradoxon, azaz a vorarlbergi érvényes népszavazási eredmény ellehetetlenülése az első világháborút lezáró nemzetközi szerződésekben. Ezen érvényesítési kudarc okainak mélyebb megértéséhez, soktényezős történeti rekonstrukciójához kapunk további történeti adalékokat ezzel az új forráskiadással.

Sehr geteilte Meinungen. Dokumente zur Vorarlberger Frage 1918–1922. (Rendkívül megosztott vélemények. Történeti dokumentumok a vorarlbergi kérdésről, 1918–1922.) Szerk. Daniel Marc Segesser – Wolfgang Weber – Sacha Zala. Diplomatische Dokumente der Schweiz, Bern, 2021. 204 o. ISBN 978-3-906051-85-7 (.pdf), ISBN 978-3-906051-86-4 (print).

Kardpárbaj: Lord Mountbatten, gróf Terauchi és a japán fegyverletétel Délkelet-Ázsiában

1945. november 29-én Lord Louis Mountbatten, a szövetségesek délkelet-ázsiai főparancsnoka Szingapúrból Saigonba repült. Másnap délelőtt 10 órakor gróf Terauchi Hisaichi tábornagy (1879–1946), a Japán Déli Hadsereg főparancsnoka letette a fegyvert Mountbatten előtt a kormányzósági épületben. Terauchi kardjainak átadása a Déli Régiók Japán Expedíciós Erőinek és parancsnokuknak teljes megadását jelentették.

A hivatalos japán fegyverletétel tizenegy héttel korábban megtörtént, és Hirohito császár már 1945. augusztus 15-én bejelentette a rádióban Japán kapitulációját. A közben eltelt idő azt mutatta, hogy a lefegyverzés és Délkelet-Ázsia brit ellenőrzésének helyreállítása során bonyodalmak adódtak. A Mountbattenre váró problémák egyike éppen az ellenőrzése alá került területek hirtelen megnövekedése volt, mert az augusztus 2-i parancs hozzácsatolt olyan területeket, amelyek korábban a délnyugat csendes-óceáni területhez tartoztak. Mountbatten új felelőssége kiterjedt a japán katonák lefegyverzésére a Holland Kelet-Indiákon és a súlyosan problémás Indokínában is a 16. szélességi körtől délre. Ez másfél millió négyzetmérföldet és 128 millió embert jelentett. A Délkelet Ázsiai Parancsnokság nem volt felkészítve ilyen óriási felelősségre.

A szerző úgy véli, Mountbatten két igen különböző kíváncságnak akart eleget tenni a háború végén. Először is nyilvánvalóvá akarta tenni, hogy a japán hadsereg valóban vereséget szenvedett. A főparancsnok alá tartozó területeken több mint félmillió japán katona tartózkodott. Ezek jó része nem tapasztalta meg közvetlenül a vereséget. Lefegyverezni ekkora hatalmas embertömeget, amely elszánt volt, hogy a végsőkig küzd, jelentős kihívást jelentett a lord számára.

Mountbatten másik célja az volt, hogy biztosítsa a japánok együttműködését a hadifoglyok és internáltak kiszabadításában, a japán csapatok hazaküldésében, és a rend fenntartásában a növekvő nacionalista ellenállással szemben. Nemcsak mintegy 123 000 szövetséges hadifogollyal és internálttal kellett számolnia Délkelet-Ázsiában, hanem a politikai és gazdasági káosszal is. Mountbattennek viszont nem voltak megfelelő erői és forrásai, sőt a leszerelés következtében tovább csökkent a saját csapatainak száma is. Hiányzott a megbízható értelmiség is, különösen Holland Kelet-Indiában és Dél-Indokínában. Ezzel szemben a japánok fenntartották adminisztratív és politikai ellenőrzésüket Délkelet-Ázsia hatalmas területein. A szövetségesek ezt akarták kihasználni a rend fenntartása érdekében.

A kard szimbolikus jelentősége rendkívüli volt a japán katona számára. Mountbatten ragaszkodott hozzá, hogy minden japán tiszt tegye le a kardját, részben, hogy éreztesse velük a vereségüket, részben pedig hogy támadást intézzen a japán militarista szellem ellen. Ugyanakkor Mountbattennek szüksége volt a japán katonai vezetés együttműködésére.

A fegyverletétel főleg Mountbattenre és Terauchi vállára nehezedett. Mindkét ember kiváltságos környezetből jött. A lord büszke volt családjára származására és a királyi családdal való rokonságára – másodunokatestvére volt VI. György királynak, s leszármazottja Viktória királynőnek. A 43 éves katonatiszt számos rangidős kollégáját megelőzve 1943 októberében lett a Délkelet-Ázsiai Szövetséges Erők főparancsnoka. Kritikusai az előléptetést királyi kapcsolatainak tulajdonították. Terauchi szintén előkelő családból származott. 1879-ben született, apja tábornok volt az orosz-japán háborúban, majd hadügyminiszter, Korea főkormányzója, és japán miniszterelnök 1915 és 1918 között. Apjához hasonlóan Terauchi Hisaichi szintén volt hadügyminiszter (1936-ban). Ő javasolta a japán elektromos erőművek államosítását. Leírták őt nagy iszákosnak, de csendes, jó modorú embernek is.

Mountbatten és Terauchi képviselői először Rangunban, Burmában találkoztak augusztus végén, hogy megvitassák a leszerelés tennivalóit. A japán küldöttséget Numata alezredes vezette. A britek

bizalmatlanságát mutatja, hogy rejtett fegyver és lőszer után kutattak a japánoknál. Ez az elővigyázatosság indokolt volt, mert a két atombomba ledobása és a leszerelési tárgyalások közepette Terauchi egy lehallgatott rádióüzenetben kijelentette, hogy a Déli Hadsereg a harc folytatását tervezi akkor is, ha a kormány kapitulál. A japán vezérkari tábornok szintén ellenállásra készült, ahogy a szingapúri területi hadsereg is. Terauchi kijelentette, hogy csak akkor adja meg magát, ha erre személyesen a császártól kap parancsot. Ezt augusztus 19-én megkapta. Csak ezután teheték közzé a szingapúri újságok a császár fegyverletételre vonatkozó utasítását.

A ranguni találkozón Numata azt kérte, hogy a japán katonákat ne tekintsék hadifoglyoknak. A britek ezért leszerelt személyeknek nevezték őket. Ezzel a japánok megmenekültek a börtön szégyenétől, és feloldozást nyertek a genfi konvenció kötelezettségei alól. A megoldás a briteknek is előnyös volt a hiányos erőik és forrásaik okozta gondjaikban.

Az augusztus 28-án aláírt ranguni egyezmény feljogosítást adott a szövetséges hadifoglyok szabadon engedésére, bizonyos területek japán csapatoktól való megtisztítására, és kötelezte a japánokat a törvények és a rend fenntartására. Mountbatten jelentette MacArthur tábornoknak, a Szövetséges Erők legfelsőbb parancsnokának, hogy szándéka szerint szeptemberben Szingapúrban minden japán tiszt leteszi a fegyverét. Ugyanakkor ellenezte a megadás időpontjának halasztását, hogy a japánoknak ne legyen idejük erőik újjászervezésére. További nehézséget jelentett számára az abból fakadó bizonytalanság, hogy mikor juthat hozzá amerikai hajókhoz. A hajók hiánya hátráltatta a megszálló erők felfejlődését, valamint a kiszabadult szövetséges foglyok és a lefegyverzett japán katonák hazaszállítását. Nagy-Britannia forráshiánya miatt az amerikaiak határozták meg a politikát Délkelet-Ázsiában.

Mountbatten vezérkari főnöke a ranguni egyezmény aláírása napján úgy látta, hogy a japánok viselkedése egyenes volt és korrekt. A főparancsnok szerint is méltósággal viselkedtek, de úgy tűnt, hogy nem fogadták el a legyőzetésüket, mert délkelet-ázsiai haderejük érintetlen volt, és úgy vélték, a mérkőzés még nem dőlt el. Ez komoly problémát

jelentett. Mountbatten ezért az atombombát félig-meddig áldásnak tekintette, hiszen bevetése felgyorsította a japán fegyverletételt.

A következő brit–japán megbeszélést szeptember 4-én tartották a szingapúri kikötőben a Sussex nevű brit cirkálóhajón. Közben elterjedt a hír, hogy Itagaki tábornok makacsul védeni szándékozik Malajziát. A britek különösen félték a támadástól, mert a japán flotta speciális kamikáze tengeralattjáró-, motorcsónak- és emberi torpedó-rajokat szervezett a háború utolsó szakaszában. Itagaki azonban a flotta parancsnokával együtt időben megérkezett a Sussexre. Mountbatten kijelentette, hogy a Bushido legendát el kell törölni, és el kell venni a tisztektől a kardokat. Mások úgy vélték, ez lázadást váltana ki belőlük, és Terauchinak sem engedelmessé válnának többé az alárendeltjei. Mountbatten ezért beleegyezett, hogy Terauchi megtartsa a kardját, amíg a teljes japán haderő le nem teszi a fegyvert. Ami a Bushido legendát illeti, a japánoknak a győzelemnél sokkal fontosabb, hogy megőrizték a becsületet. Felfogásuk szerint többet ér a halál, mint a becstelenség, a lélek ereje magasabb rendű az anyagi erőnél, akár a modern fegyvereknél is. A bushidó, azaz „a harcos sorsa” valami romantikus, képlékeny koncepció, kitalált hagyomány volt, amely a történelmi szamurájhoz fűződött. A japán csapatok számára a kard fontos szimbólum volt, érzékelhető kapcsolatot jelentett a szamuráj múlttal. Minden tiszt az egyenruhája részeként viselte.

A szövetségesek szemében viszont a kard a japán militarizmus, sőt a japán barbárság szimbóluma volt. A japánellenes propaganda a kardot a rémtettekhez, főleg a hadifoglyok lefejezéséhez kapcsolta. A New York Times arról írt, hogy a szamurájok a koldusokon, háborúban pedig fehér ellenségeiken próbálták ki a kardjukat. A szerző név szerint is megemlíti néhány katonát, hadifoglyot, akiket a japánok lefejeztek. Ezek a történetek komoly érzelmi jelentőséget adtak a kardoknak.

Mountbatten szeptember 5-én azzal vádolta meg Terauchit, hogy bejelentette Indonézia függetlenségét és megnevezte Szukarnót mint elnököt. Az igazság az volt, hogy Terauchi nem ekkor, hanem jóval a ranguni egyezmény előtt hozzájárult Indonézia függetlenségéhez.

Szeptember 8-án Terauchi táviratot küldött a főparancsnokságra bejelentve, hogy betegsége miatt nem tud részt venni a 12-ére terve-

zett fegyverletételi ceremónián. Mountbatten kételkedve az üzenetben elküldte a saját orvosát, és az azt jelentette, hogy Terauchi egy áprilisi agyvérzés miatt valóban csak nagy nehézségek árán, bottal jár, de azért ott lesz Szingapúrban.

Szeptember 11-én Mountbatten Szingapúrba a másnapi fegyverletétel színhelyére repült. Később úgy nyilatkozott, ez volt a legnagyobb nap az életében. A Singapore Press „a győzelem napjának” nyilvánította 12-ét. A japánokat Itagaki Seishiro, a Hetedik Területi Hadsereg parancsnoka vezette és hat hadosztályparancsnok kísérte. Kint százezres tömeg gyűlt össze, és pfujolta a japánokat. Mountbatten bejelentette, hogy Itagaki helyettesíti Terauchit, de hangsúlyozta, hogy továbbra is várja a tábornagy személyes fegyverletételét, mert: „az a kard lesz az egyetlen trófea, amit ettől a háborútól akarok” (16. o.). Terauchi azt üzenete, hogy nem a tábornagi kardját fogja letenni, hanem egy sokkal értékesebbet. Igaz, azt repülővel kellett elhozni Tokióból. Szeptember 17–18-án kihírdették, hogy minden japán tisztnek le kell tennie a kardját, mielőtt Japánba visszatérne. 1945 végén Numata azt javasolta, Mountbatten utasítsa Terauchit, hogy tartassa be a törvényeket és a rendet a haderőivel. Ez ijesztő feladatnak bizonyult. A Nyugat nem törődött a nemzeti felkelésekkel Holland Kelet-Indiában és Dél-Indokínában. A gyarmati rendszer restaurálása elleni nacionalista ellenállás esetén Mountbatten csak a japánokra hagyatkozhatott.

Amikor a brit tisztek első csoportja Jávára érkezett 1945. szeptember 8-án, már kikiáltották az Indonéziai Köztársaságot. Mountbattennek nem volt ereje a nacionalista gerillákkal szembeszállni, a hollandok pedig nem tárgyaltak Szukarnóval. További nehézséget jelentett számára, hogy a rendelkezésére álló csapatok jórészt indiaiakból álltak, ezeket nem vethette be a nemzeti mozgalmakkal szemben. A briteknek Vietnamban is gondot okozott az erősödő nacionalizmus. Ho Si Minh szeptember 2-án kihirdette Vietnám függetlenségét, ezt komoly felkelés követte Saigonban. Az Indokína déli részén 1945 szeptemberétől 1946 januárjáig folyó harcokban 110 japán halt meg. 1946 márciusától Dél-Indokína területének rendjéért már a francia haderők feleltek.

1945. október elején Mountbatten kiadta a parancsot, hogy minden japán parancsnok adja át a kardját a szövetséges erőknek, és azok a győztes tisztükéi lesznek. Terauchi november 30-án egy magánrendezvényen átadta a kardjait Mountbattennek. Terauchi ekkor 67 éves, az áprilisi szélütése miatt félig bénán, bottal járt és szellemileg is sérült volt. Kardjait remegve tette le. Mindkettő családi ereklye volt, a hosszú kard különösen értékes nemzeti kincsnek számított. Ez szamuráj kard volt, amelyet párbajban használtak, a másikat, a rövid pengéjűt közelharc és rituális öngyilkosság esetén alkalmazták. A hosszabbik kardot 1292-ben készítette az ünnepeelt kovácsmester, Kunitoshi. A markolatába rizspapíron a Terauchi család történetét rejtették. A rövid kard a XV. század elejéről Yasumitsu kovácsmestertől származott. Mountbatten a rövidebb kardot elküldte VI. György királynak, jelenleg pedig a Windsor Kastélyban található. A hosszú kardot megtartotta magának, az ma is Mountbatten otthonában, Broadlands-ben, Hampshire-ben van. A leszerelési ceremónián csak a lord beszélt. Numata és társai csendben, sápadtan, gyötrődve hallgatták. Másnap a repülőtéren végre Terauchi is beszélhetett, de csak másfél percig. Szónoklata csupa dicséret volt.

Numata hasonló hízelgő beszédet tartott, amikor letette a kardját Mark Maunsell dandártábornok előtt 1946 június 8-án. Az ő kardja is XVIII. századi remekmű volt. Szerzőnk eltöpreng rajta, vajon mi volt a célja Terauchinak a két rendkívüli értékű családi ereklye átadásával. Miért akart a kedvében járni Mountbattennek? Terauchi valóban elérte, hogy nem fosztották meg a tábornagy kardjától, és nem nyilvánították háborús bűnössé, pedig voltak, akik őt tartották felelősnek a szövetséges hadifoglyok bántalmazásáért a Fülöp-szigeteken, és a rémtettekért, amelyeket a Thai-Burma vasútvonalon követtek el.

Mountbatten részben azért védte Terauchit, mert „nincs többé képességeinek teljes birtokában” (22. o.), részben pedig valószínűleg azért, hogy továbbra is felhasználhassa őt a japán csapatok féken tartására. Hasonló céllal óvást emelt a többi rangidős japán tiszt le tartóztatása ellen is. Terauchi tekintélye valóban hasznosnak bizonyult a britek számára. Itagaki hivatalosan 1946. február 22-én tette le a kardját egy altábornagy előtt Kuala Lumpurban. Egyike volt a

tizennégy tábornoknak, akiket A osztályú háborús bűnösnek nyilvánítottak. 1948. december 23-án akasztották fel. Ha Terauchi nem hal meg agyvérzésben 1946. június 13-án, lehet, hogy osztozott volna a sorsában.

Terauchi személyes megadása után megkezdődött Indokínából a fegyvert letett japán csapatok hazatelepítése. A repatriálás lassú volt, mert a britek a japánokat olcsó munkaerőként alkalmazták. 1945 végén még mindig több mint 40 000 japán volt Malajziában. Itt és Szingapúrban a leszerelt japánokkal infrastruktúrát építettek, csatornákat és szennyvízgyödröket tisztítottak. Sziámban kb. 2700 japánt fegyvereztek fel, hogy védjék a Thai–Burma vasútvonalat a fegyveres banditáktól. 11 000 japán védte a nyugati tulajdonú olajüzemeket Szumátra szigetén. A hazatérő japán csapatokat szállító utolsó hajó 1947 októberében hagyta el Szingapúrt.

Terauchi tennivalói nagyon rossz egészségi állapota miatt a vezérkari főnökére, Numatára hárultak. Numata végiglátogatta a japán csapatokat, ellenőrizte a táborokat. Egy újságíró Numatát a legjelentékenyebb japán katonának nevezte Japánon kívül. Gyászjelentése agresszív japán nemesnek, gyenge adminisztrátornak, de ügyes politikusnak írta le. Hamvai a szingapúri japán temetőben nyugszanak. Mountbatten 1946. május 30-án befejezve főparancsnoki küldetését Londonba utazott.

Mountbatten 1945 augusztusában meg akarta értetni a japánokkal, hogy vereségük végérvényes annak ellenére, hogy Délkelet-Ázsia jó részén közvetlen katonai vereségben nem volt részük. Megpróbált a japánok módjára gondolkozni, ezért megfosztotta őket a kardjuktól. Ez a japánok számára a legyőzetésük legsúlyosabb szimbóluma volt. William Slim tábornok kijelentette, hogy egyetlen olyan japán katonára, aki látta, hogy a tábornoka átadja a kardját, sem kételkedik többé abban, hogy a Legyőzhetetlen Hadsereg nem legyőzhetetlen többé.

Michael Sturma: Swordplay: Lord Mountbatten, Count Terauchi and the Japanese Surrender in Southeast Asia. (Kardpárbaly: Lord Mountbatten, gróf Terauchi és a japán fegyverletétel Délkelet-Ázsiában), *The English Historical Review*, vol.136, issue 580, June 2021. 651–671. o.

Fodor Mihályné

Őslakos kultúrák a multikulturalizmus útvesztőjében: a nyolcvanas és kilencvenes évek Ausztráliája és Kanadája

A huszonegyedik század elejére a multikulturalizmus sokat használt fogalma és megvalósítása egyaránt rengeteget változott és érett. Ezért *Tóthné Espák Gabriella* kanadai és ausztrál multikulturalista politikát az őslakosok szemszögéből vizsgáló könyve rámutat ennek a politikai ideológiának a gyakorlati buktatóira a kiemelkedően fordulatos 1980–1990-es években. A „Seminal Years” [Sorsfordító évek] angol nyelven íródott és százhetven oldal terjedelemben vizsgálja a két legismertebb multikulturalizmust gyakorló ország állampolitikáját 1988 és 1992 között, amely a mű címének megfelelően politikai intézkedések és törvénykezések, valamint ezek társadalmi hatásának szempontjából meghatározó korszak volt mindkét országban.

Espák Gabriella könyve négy fő fejezetből áll, melyekben változva a két ország őslakos kisebbségeinek helyzetéhez viszonyítva vizsgálja a késő huszadik századi politikai rendszert mind Kanadában, mind Ausztráliában. A kanadai alkotmányos válságot előidéző, s emiatt központi fontosságú Meech Lake Egyezség (1987) vizsgálatával indul a könyv, amely történelmi esemény a maga visszásságával tökéletes felütés az 1988-as multikulturalizmus törvény (Multiculturalism Act) felvezetéséhez. Ugyanígy, a második fejezetben ausztrál részről a őslakosok különleges státuszát megjelenítő Barunga Nyilatkozat (1988) elemzésére kerül sor. Miután a két országban meglévő politikai klímát így felfesti, ismét Kanadában találjuk magunkat, a harmadik fejezet a Charlottetowni Egyezség (1992) utáni politikáról és lehetőségeiéről szól. Végezetül pedig a negyedik, záró fejezetben az ausztrál őslakosok szempontjából nagy horderejű Ma-

bo-döntésről (1992) és annak paradigmaváltó társadalmi hatásairól értesül az olvasó.

A „Why Meech Lake Failed” (A Meech Lake Egyezség kudarcának okai) című első fejezetben elsősorban Kanadára jellemző fogalmak, mint a „distinct society” (elkülönülő társadalom) kerülnek ismertetésre, ami – bár Québec jellemző vonásaként lett vita tárgya – a könyv őslakos fókusza miatt elengedhetetlen; valamint a kanadai multikulturalizmus törvény magyarázatának egy külön alfejezet is jutott. Az első fejezet meggyőzően tárgyalja azt a politikai atmoszférát és döntéssorozatot, ami a Meech Lake-et követő alkotmányos krízishez vezetett. A harmadik, „The Charlottetown Accord” (A Charlottetowni Egyezség) című fejezetben aztán a szerző visszatér a kilencvenes évek kanadai politikájának másik fontos mérföldkövéhez, egy újabb megvalósulatlan alkotmányos javaslat körüli helyzet ismertetéséhez. A Charlottetowni Egyezség mellett ebben a fejezetben a Kanadára jellemző „harmadik kormány”, valamint olyan fogalmak, mint a bi- és multikulturalizmus közti különbségek is kontextusba helyeződnek, végül pedig az észak-amerikai indiánok szempontjából meghatározó „two-row wampum” (az első európai-őslakos békeszerződést szimbolizáló öv) kerül értelmezésre. Mindkét fejezet átfogó ismertetést nyújt a kor kanadai politikájának őslakos kérdésekkel foglalkozó vetületére.

Visszaugorva, a második fejezet az ausztrál multikulturalizmust ismerteti és ennek keretében ütközteti a „terra nullius” doktrínáján alapuló, meghaladott történelmi narratívát a Barunga Nyilatkozatból előtűnő konfliktustörténettel. Részletesen tárgyalja, miért váltott ki a kétszáz éves évforduló kettős reakciót az ausztrál társadalomból, ami végül az ausztrál National Agenda for Multiculturalism (Nemzeti multikulturalizmus tervzet) kidolgozásához vezetett. Az utolsó, „Mabo and the Native Title Legislations” (Mabo és az őslakói jogcímmel kapcsolatos törvénykezések) című fejezettel pedig bemutatást nyerünk az őslakópolitika további jogintézményeibe, valamint ezen intézkedések sikerességébe. A Mabo-döntés fontosságát hangsúlyozza a szerző, hiszen ezzel egy visszafordíthatatlan paradigmaváltás történt az ausztrál kultúrában, bár koránt-

sem szolgáltatott teljes megoldást az őslakosok gondjainak leküzdésére (117. o.).

A multikulturalizmus alapvető gondolata az egyenlőség az őslakos populációk és a bevándorló népcsoportok között, de a könyvet lezáró „Consolidation” (Konzolidáció) címet kapott összegző fejezetben Espák kételyeit fejezi ki azt illetően, hogy az írásában tárgyalt kanadai és ausztrál törvények és a multikulturalizmus irányában lezajló társadalmi folyamatok valóban véglegesen orvosolni tudják-e az őslakosok problémáit. A szerző részletesen ismerteti, miért megfelelőbb a multikulturalizmuson alapuló népességmenedzsment olyan országokban, mint Kanada és Ausztrália, a faji vagy hovartartásbeli és egyéb megkülönböztetéssel szemben. Bár, ahogy azt szóvá is teszi, Kanada kétnyelvűsége egyfajta megkülönböztetés a lakosság két nyelvi szegmensé között, valójában itt meg is áll a multikulturalizmus politikájának a nyelvi különbözősége alapozó disztribúciója. Azonban a szerző sejteti, hogy továbbgondolva felmerül az, hogy az anglo- és frankofón, valamint késői bevándorló csoportokon kívül eső bennszülött kultúrák elhelyezése nem megoldott a multikulturalizmus egyenlőségen alapuló politikai rendszerében.

Az őslakos kultúrák tipikusan csak addig tudnak sikeresen azonosulni a multikulturalizmussal, amíg a mindenki számára érvényes egyenlőség megvalósul. Azonban a bevándorló tömegek elsődleges célja az azonosulás, a kanadaivá vagy ausztrállá válás, már nem mondható tipikus célnak az őslakosok számára, sőt ennek ellenkezője lehet igaz. Ahogy Espák írja, az őslakos népesség szuverén területen képes és igényli is saját maga kormányzását, habár a sikeres önálló kormányzás még várat magára. Nemcsak a föld, a haza, a nyelv, hanem az indiánok, meszticek, inuitok és ausztrál őslakosok által képviselt identitás is eltér a multikulturalizmus főáramától, így tehát, ahogy a szerző a címben előre figyelmeztet, a multikulturalizmusnak nevezett, etnikai, származásbeli és egyéb hátttereket összekötni és nemzetké kövácsolni hivatott politika, az érintett országok eredeti lakosainak vágyait nagymértékben figyelmen kívül hagyja.

A szerző javaslata multinacionalitás és a polietnicitás koncepcióinak bevezetése azokba a társadalmakba, ahol a multikulturalizmus

előzményeként már létezett különálló etnikai hovatartozás, amelynek erőssége felülírja a multikulturalizmus eszméjét. Azonban az egy másik kérdés, hogy ezek a fogalmak magában a gyakorlati politikában hogyan valósulnak meg és lesznek valódi irányelvek, főleg a szuverenitás és földtulajdonjog kérdéskörében. Még a jövő kérdése, hogyan lehet alkotmányosan kezelni az őslakosok önállóságra és másságra irányuló mozgalmait egy olyan közegben, amely eredendően nyelven, szokásjogban, közös történelmen és hazán alapuló azonosságra törekszik, sejteti Espák.

Tóthné Espák Gabriella kutatása rendkívül részletesen, mindenre kiterjedően és gondosan tárgyalja az őslakosokat érintő társadalompolitikai problémákat, az 1980–1990-es évek kanadai és ausztrál multikulturalizmusának útvesztőjében, ezért a könyvet nemcsak azoknak a kutatóknak és érdeklődőknek ajánlom, akik szeretnének tudni a mai országvíziót megalapozó történelmi, társadalmi és politikai háttérrel és annak jelentőségéről, hanem azoknak az etnográfusoknak és antropológusoknak is, akik őslakosokkal kapcsolatos kérdésekkel foglalkoznak.

T. Espák Gabriella. *Seminal Years: Federal Multicultural Policies and the Politics of Indigeneity in Canada and Australia between 1988–1992*. (Sorsfordító évek: Szövetségi multikulturális törvénykezés és őslakos-politika Kanadában és Ausztráliában, 1988–1992 között), Debrecen University Press, Debrecen, 2021. 170 o. ISBN 9789633188972

Nándori Rita

Történelmi perspektívák változása Ázsiáról

Miért és hogyan változott meg a 'sárga veszedelem' narratíva az ázsiai évszázadig, ha megváltozott egyáltalán az ausztrál közbeszédben? Hogyan formálódott Ausztrália történelme és identitása az ázsiai országok fejlődésének tükrében? Az *Australia's Asia: From yellow peril to Asian century* (Ausztrália Ázsiája: A sárga veszedelemtől az ázsiai évszázadig) című, számos tanulmányt tartalmazó kötet egy olyan oldalát mutatja meg Ausztrália történelmének, aminek a szemüvegén keresztül egy teljesen új képet is megláthatunk. A megszokott Európa-központú narratívát bontja fel és mutatja be ez a kötet, hogy valójában mennyire 'Ázsia' Ausztrália, mind kulturális, gazdasági, politikai és identitásbeli értelemben. Az először 2012-ben megjelent tanulmánykötet 14 tanulmányt közöl 5 nagyobb témára felbontva. A felmerülő problémák és kérdések aktualitását jelzi, hogy 2019-ben újra kiadásra került. A kötet szerkesztői *David Walker* és *Agnieszka Sobocinska*.

A bevezetőben tisztán és világosan lefektetik a kötet szerkesztői, hogy mi a könyv célja és fókusza. Megvizsgálni Ausztrália történelmét egy eddig háttérbe kényszerített távolkeleti szemszögből; milyen változásokon ment keresztül az ország az 1880-as évektől napjainkig, és hogyan befolyásolták a briteknek köszönhető nemzeti öntudat alakulását a közelben ólálkodó 'sárga hordák'. Érdekesség, hogy hiába nem hajlandóak az ausztrálok megemlíteni az ázsiai befolyást, a legelső dokumentált kínai nemzetiségű telepés már 1803-ban megjelent az ausztrál kontinensen. Ennek ellenére számos ázsiai művész, költő, író, értelmiségi jelen van már az országban és reflektálnak saját helyzetükre és az ázsiai gyökereikre, formálva a közbeszédet és így a nemzeti öntudatot is. Ezzel együtt is, az ausztr-

rálok mindig sokkal jobban szerettek az ANZAC-ról, valamint a saját 'bushmen' mítoszokról megemlékezni, mint felkutatni, feltárni a saját ázsiai kötődéseiket. A kulturális, nemzeti identitást viszont nem veszik egy kalap alá a gazdasági kapcsolatokkal, mintha ez egy külön világ volna, hiszen a kezdetek kezdetétől szoros gazdasági együttműködést ápoltak a térségben, ami mind a mai napig egyre jobban erősödik.

A könyv öt nagy témát vonultat fel, s mindnek más időszak és más téma/ország a fókusz. Az első fejezet a *The big three*, a három legnagyobb és legerőteljesebb távolkeleti országot veszi szemügyre: Kínát, Indiát és Japánt. A három tanulmány főleg a századfordulós helyzettel foglalkozik Ausztráliában, az ázsiaiak megítélésével és annak körülményeivel. *Greg Watters* tanulmánya az Ausztráliába érkező kínai telepeseket és az akkoriban kitört himlőjárvány kínaiakra kivetülő gyűlölethullámát állítja a középpontba. Watters írásában a kezdőpont 1881, az *SS Glamis Castle* hajó, amelyen 814 kínai utas érkezik Ausztráliába, valamint a tajping-felkelés utáni kínai migrációs hullám. 1881-re jól ismert volt dél-Kínában az ausztrálok javuló gazdasági helyzete. A legtöbb utazó nem végleges telepesként ment az új világba, hanem pár év munka után vagyonos emberként akart hazatérni. Azonban az ausztrálok máshogy képzeltek el a saját hazájukat: szabadnak, tisztának, de főleg fehérnek. Még az országon végig söprő himlőjárványt is a kínaiak bejöveteleivel kapcsolták össze, így általános felháborodás, és később politikai indíttatású törvényhozás is követte a migrációt. A tanulmány kifejti, hogy a Fehér-Ausztrália politika (angolul White Australia Policy) erőteljes támogatást kapott ebben az időben, és a retorika célpontja főleg a kínaiak, de inkább egész Ázsia volt. William Lane egyenesen 'sárga kártevőknek' nevezte az ázsiai embereket (42. o.). A tanulmány fő állítása az, hogy a legelső ázsiai kapcsolata az ausztrál embereknek meghatározó volt a későbbiek szempontjából is, és ezt a kezdeti retorikát a félelem és szorongás övezte, rányomva bélyegét a jövő politikai hangjaira is.

Ipsita Sengupta írása az egykori ausztrál miniszterelnök Alfred Deakin indiai utazásait vizsgálja. Ha Kína jelentette abban az időben a fizikai fenyegetést Ausztráliára, akkor India volt az ideológiai

ellenség. Abban az időben túlságosan erős és zárt volt az ausztrál világkép, Európa- és britközpontúsággal. Deakin utazásai és indiai fejlesztései, az öntözési rendszer kiépítése például vagy a spiritualitás megismerése, nem fért bele az ausztrál WAP identitásba. Deakin utazásait több időszakban is feldolgozták, mindig más és más megközelítésből. A volt miniszterelnök írásaiban egyszerre volt jelen a miszticizmus, az ősi indiai civilizáció és Ausztrália identitásproblémája is. Sengupta sikerrel tudja bemutatni azt a kettősséget, ami jellemezte akkoriban, a századforduló idején, az ausztrál nemzeti öntudatot. Mítoszokra, hősökre és saját teremtéstörténetre volt szüksége az ausztráloknak, hiába voltak 'civilizáltak', míg India barbárnak, ám mágikusnak hatott. Sengupta szerint Deakin, mint fehér ember, 'győzedelmeskedett' India 'kulturálatlansága' felett, valamint demisztifikálta is azzal, hogy feltérképezte az ország nagy részét. Az országra és saját nemzetére való önreflexió pedig útmutatót adott az országnak arra, hogyan kell felépíteni egy új, születőben lévő nemzetet.

David Walker a Felkelő Nap országát mutatja be szintén a századforduló idején. Hogy lehet az, hogy Kína és India fenyegetésként, hatalmasodó ellenségképként volt jelen, míg Japánért szinte megőrültek az ausztrál emberek (egy darabig)? 1904-ben Japánt 'Dai Nippon'-nak, Japán Birodalomnak látja Ausztrália, egyfajta elnyugatiasodott, példakép értékű országnak. A századfordulón Japán már egyre jobban erősödik, a britek pedig egyre jobban kiszorulnak a térségből, ezt a hatalmi űrt Japán azonnal betölti. Az emberek kezdeti rajongása azonban gyorsan átfordul félelemmé. A katonailag és gazdaságilag is felemelkedő Japán egy új narratívát hív életre Ausztráliában. Rosa Campbell Praed *Madame Izan* című regénye Ausztrália intellektuális ürességéről beszél (79. o.), a *The Colored Conquest*, Roydhouse regénye, már az utolsó szabad és fehér Ausztrál férfit mutatja be, mivel az országot megszállták a japánok. Walker kiválóan rámutat arra, hogy a századforduló évei voltak azok, ami az ázsiai inváziós narratívát meghonosították az ausztrál politikában és közbeszédben, aminek olyan messzemenő hatásai voltak, amelyek a mai napig érezhetőek és megtalálhatóak az ausztrál

emberek felfogásában Ázsiával kapcsolatban. Azonban a helyiek pragmatikus oldalát is kiemeli a tanulmány, hiszen a gazdaság itt is külön kezelendő. Ausztráliának már 1880 környékén volt gazdasági partnersége Japánnal, 1906-ban pedig a fő kereskedelmi partnerévé vált az országnak. Ez a furcsa kettősség a mai napig elkíséri a történelmüket.

A következő fejezet főleg Ausztrália identitásának alakulásáról gyűjt tanulmányokat. *Kane Collins, Imagining the golden race* írása szintén a századforduló idejére fókuszál, az egymásnak feszülő ideológiai hangokat mutatja be. Már olyan korai években, mint 1852 és 1855, jelentek meg újságcikkek egy újfajta telepesről, aki az európai és az ázsiai ember 'keveréke', magában hordozva mindkét örökség legjavát, így juttatva Ausztráliát egy fejlettebb szintre; ezt nevezi az Arany fajnak, 'the Golden race' (102. o.). Ezek a hangok Ázsia felemelkedésének elkerülhetetlenségét is jól látták, a támogatók a békés együttélést, a fokozódó gazdasági lehetőségeket méltatták. A századfordulón azonban a WAP hangok is felerősödtek, amihez szintén Ázsia térnyerése adta az alapot. Ellenzői Ázsiát mindent bekebelező gazdasági és katonai hatalomként jelenítették meg, és az 1920-as években terjedő fajelméletet is alkalmazva azt állították, hogy az ázsiai ember alacsonyabb rendű, mint az európai fehér ember, Ausztráliának pedig fehérnek kell maradnia és kitartania. Collins jól feltárja az identitásbeli problémát, a két, egymással versengő ideológiai hátteret, melyek segítségével Ausztrália próbálta meghatározni önmagát az öt körülvevő országok tükrében.

Kate Bagnall és Shirley Jennifer Lim két tanulmányát egyben kezelem, ugyanis mindketten a kínaiak perspektívájából vizsgálják meg Ausztráliát. Kate Bagnall a Tart család megpróbáltatásairól, és főleg az ausztrál, fehér nő kiközösítettségéről ír, aki férjhez ment egy kínai teakereskedőhöz. S. J. Lim pedig Anna May Wong nemzetközileg elismert és ünnepeelt kínai színésznő látogatását és fogadtatását mutatja be. Az örök meghasonlottság az ausztrálok oldaláról itt is tetten érhető, mint sok egyéb más területen is, hiszen Bagnall megírja, hogy azok a fehér nők, akik kínai kereskedőhöz mentek férjhez, a társadalom szerint egyenesen a Sátán szolgálatába kerültek (130. o.). Tel-

jes mértékben negatív szerepkörbe állítja az akkorra kialakult Ázsia (Kína)-ellenes retorikában a vegyesházasságba kerülő asszonyokat. Ezt Bagnall időben 1860 és 1930 közé helyezi, míg Lim tanulmánya Anna May Wong 1939-es látogatásáról ír. Wongot már civilizáltak látják, felnéznek rá. Egy olyan keleti, egzotikus színésznő, akinek megvan a nyugati civilizációs nyelvi képessége és vonzereje. Ahogy írja Lim, „Orient and West in one person”, tehát a Kelet és Nyugat egy személyben (154. o.). Azonban Anna May Wong és az egzotikum mégis illékony jelenség lehetett, ugyanis a második világháború és annak szörnyűségei újra feltépték a régi sebeket és megint előkerült a kirekesztő politika, a Fehér Ausztrália retorika. A két tanulmányt én azért említem együtt, hogy még jobban kiemeljem azt a folytonos dichotómiát, amivel az ausztrálok küzdenek már a kezdetek óta, gazdaságban, politikában, ön-identitásban és más kultúrák megítélésében.

Az eddig tárgyalt tanulmányok főleg a századfordulóra, vagy a körüli időkre fókuszáltak, *Agnieszka Sobocinska* írása viszont már a második világháború utáni vészterhes időkre koncentrál. A „Heart of Darkness” és a „Heart of Gold” kifejezések újfent arra a kettősségre mutatnak rá, ami az ország háború utáni politikai nézeteit jellemzi. Két táborról beszélünk főleg, az amerikai megszálló erőkről Japánban és a nekik besegítő British Commonwealth Occupational Forces (BCOF) erőkről, ahol ausztrál katonák is szolgáltak, valamint a Volunteer Graduate Scheme (VGS) önkéntesekről, akik radikálisan anti-kolonialisták voltak Indonéziában. Az országban egy időben uralkodott a két teljesen ellentétes érzés és hozzáállás. A japán erőket és az országot kolonizálni akaró BCOF erőket támogatták a lakosok, ugyanis féltek a haderőben és iparban erős Japántól. A BCOF katonák házi szolgaként helyi lakosokat tartottak, és nem egyszer testi fenytést is alkalmaztak. Akciójukat legitímálta a kapóra jövő faji megkülönböztetés és előítéletek a japánokkal szemben (pedig ne feledjük, hogy 1939-ben még Anna May Wong volt a megtestesült távolkeleti ideál!). Ezzel egy időben Indonéziában, a főként keresztény misszionáriusként és önkéntesként dolgozó ausztrálok úgymond „maguk fényesítették a saját cipőjüket” (188. o.). Ők azért

mentek oda, hogy a hollandok kivonulása után a közszolgálatban keletkező hatalmas munkaerőhiánybéli űrt ausztrál diplomás fiatalokkal töltsék fel. Mi a két mozgalomban mégis a közös, hogyha ennyire szembenálló a két cél? Az, hogy mindkét szervezetben rájöttek, hogy a birodalmi retorika, és kolonialista szemlélet kulturális, politikai és gazdasági szempontokon nyugszik. Az indonéz helyiekben, akik erősen hierarchikus társadalomban éltek, az „egyenlő” módon élő ausztrálok megvetést váltottak ki. A BCOF csődöt mondott, hamar feloszlatták, arra hivatkozva, hogy nem működött hatékonyan. A VGS által végzett munka volt az, ami új irányt hozott Ausztráliának a külpolitikában. A VGS utódjaként a mai napig működik az AVI (Australian Volunteers International). Ez a szervezet önkénteseket delegál Indonéziába. Sobocinska munkája nagyszerűen rávilágít a két politikai attitűd eltérő és megegyező aspektusaira.

I Nyoman Darma Putra írása Bali turizmusát vizsgálja, jobban mondva azt fejtegeti, hogy Bali mit gondol Ausztráliáról, mivel Ausztrália lakosságának első számú turista célpontja Bali. Már 1914-ben gőzhajó szállított utasokat Bali és Jáva szigetére, 1930-ra ezres nagyságrendű volt a látogatók száma, ami 1940-re még tovább emelkedett. Sukarno és Suharto elnöksége alatt pedig egyenesen virágzott a turizmus Indonéziában. Az író szerint az ausztrál turisták egyaránt jelentenek barátot és tragédiát is a helyieknek (202. o.). Az ausztrálok biztosítják a legtöbb és legvagyonosabb turistát, azonban a kábítószer és alkohol övezte botrányok is hozzájuk köthetők. A cikk írója kitér még a kulturális fogadtatásra is az ausztrálok részéről, ugyanis Bali mint romantikus, vadregényes, misztikus, sőt néha horrorisztikus egzotikum szerepel számos könyvben, filmben és történetben. Azonban a valóságra és a veszélyekre is felhívják már az írások a figyelmet, többek között a 2002-ben történt terrorista robbantásokat is megjelenítették már az írók a műveikben.

Mark Finnane tanulmánya egy mai napig aktuális témát boncolgat, mégpedig a Kína-Ausztrália viszonyt és annak alakulását, kiemelve a diplomáciai változásokat. A kínai viszony meglehetősen hektikusan alakult a második világháború időszakában. Igaz, hogy 1949-ben a kommunista Kínát nem ismerte el Ausztrália, azonban a hidegháborús időszak politikáját megtörve a Whitlam-kormány már

a közeledést választotta az új iránynak 1972-ben. Finnane éles szeműen meglátja, hogy az ausztrál identitás sok esetben a Kínával éppen aktuális viszony tükrében formálódott (222. o.). Tsao Wenynen, az első kínai diplomata Ausztráliában, és Sir Frederick Eggleston, az első Kínáért felelős ausztrál miniszter, azonban sokat tettek a két ország közeledéséért. Annak a nem elhanyagolható ténynek a tükrében érthető is a közeledés, hogy Ausztráliának szüksége volt az akkor közel 450 milliós lakosságú Kínára mint lehetséges gazdasági fellelvőpiacra. Ezt realizálva az akkori kormány megtette a szükséges lépéseket, annak ellenére, hogy a hidegháborús időszakban tombolt a „sárga vész”, az Ázsia-ellenes retorika. Megint csak visszajutunk az örök kettősségre: egyfelől, hogy mit is éreztek az emberek, másfelől pedig mi a gazdaság kérlelhetetlen szükségessége.

Chengxin Pan egy kifejezetten időszerű jelenséggel foglalkozik írásában, mégpedig a Kína előretörését kísérő Ausztráliai politikai retorikával. Hugh White 2010-es híres jelentését veszi alapul az író, amely kiemeli a biztonsági egyensúly lehetséges felborulását. Mit jelent Ausztráliának Kína gazdasági hatalma és térnyerése? És talán, ami még lényegesebb az ausztrálok szempontjából: mit jelent nekik az USA szövetsége, vagy éppen az ő kivonulásuk milyen biztonsági és identitásbeli változásokat hozhat? Ugyanis, ha az USA végleg elhagyja a térséget, akkor Ausztrália „egyedül marad”. 2009-es Védelmi Stratégia szerint Ausztráliával megtörténhet, hogy mind védelmi, mind gazdasági szempontból lemarad. Újra a régi Ázsia-ellenes retorika ütheti fel a fejét: félelem a „sárga hordáktól”. Egyes hangok tovább éltetik az USA dominanciáját, és lekicsinylik Kína erejét, míg mások felhívják a figyelmet arra, hogy mind geopolitikailag, mind gazdaságilag, sőt, még identitásban is felülvizsgálatot kellene tartania Ausztráliának, és végre elhelyezni önmagát a távolkelet térképén.

Greg Lockhart egy sokkal nagyobb ívű idősávon próbálja megközelíteni az ausztrálok tudatát, amely szerinte teljesen kilökte magából a távolkelet jelenlétét. Lockhart tanulmánya az 1850-es évektől kezdve egészen a posztkolonialista, második világháború utáni időkig vizsgálja azt a tendenciát, ahogy az ausztrálok önmagukra tekintenek és önmagukról nyilatkoznak. A kezdeti időktől az első világháborúig

Ázsia mint invazív erő volt jelen az ausztrál tudatban, azonban érdekesség, hogy az első világháború idején a japán erők szövetségese. A Manning Clark által körülbelül 50 éve megírt történelemkönyvből mégis szinte teljesen hiányzik minden, aminek köze van a Távol-kelethez. A cikk kiemeli, hogy természetesen a gazdasági szálakat ez az akaratlagos feledékenység nem befolyásolta, hiszen, mint ahogy az előző cikkekből is kiderült, az ázsiai országokkal folytatott kereskedelem felvirágoztatta az ausztrál gazdaságot. A hidegháború csak felerősítette a „telepes narratívát”, amikor is azt írják önmagukról az ausztrálok, hogy Ausztrália egy kicsiny nemzet az idegen tengeren (281. o.). Ehhez a betokozódott narratívához hozzájárult az is, hogy szinte a jelenkorig a tudományos élet is angol nyelven folyt, és az ausztrál emberek nem beszéltek semmilyen ázsiai nyelvet. Így tehát tudományos diskurzus sem nyílt meg Ázsia irányába. Lockhart arra a konklúzióra jut, hogy habár gazdaságilag egészen más a valóság, mint kulturálisan, azonban a telepes narratíva és elhatárolódó mentalitás az ausztrálok részéről egy önbeteljesítő jóslat lesz, ami kulturális izolációhoz vezet a térségben.

Mad Clausen egy közel 60 éves könyvet emel ki az ausztrál múltból: Donald Horne *The Lucky Country* című munkáját. „Szerencsés ország”: ez az Ausztráliára aggatott címke még 2007-ben is a konzervatívok retorikájának részét képezte, holott Horne bestsellerré vált könyve már 1964-ben erősen kritizálta azt. Társadalomtudósként kritikusan vizsgálta az országot és egyént szerencsésként sztereotípiázó frázist: ‘szerencsés’ olyan értelemben, hogy egy alapvetően gazdag országot másodrendű emberek irányítanak, akik csak learatják a babérokat. Műve új ajtókat nyitott meg az Ázsia-Ausztrália diskurzusban. Horne szerint az 1950-60-as évek fordulatot hoztak; megélenkültek az új hangok az országban – az ázsiai felmenőkkel rendelkező ausztráloké például. A tudományos diskurzusnak is a valóságra kell reflektálnia, Ausztráliának pedig ideje szembenézni saját geopolitikai helyzetével. Allen Brown, a miniszterelnökség vezető államtitkára egyenesen azt mondta Robert Menzies akkori ausztrál miniszterelnöknek, hogy Ausztrália köztársaság lesz és ázsiaiainak kell tekinteniük magukat. Itt megjegyezném, hogy a későbbi években felerősödő

WAP hangok idővel megtörtek; elég megnézni a népesség jelenlegi összetételét és az ország gazdasági kapcsolatait. Ha nem is lett teljesen igaza Sir Allen Brownnak, Clausen jól rávilágít arra, hogy már a '60-as években megjelentek a reformokat kívánó, haladó szellemiségű elméletek, amelyek kisebb-nagyobb sikerrel, de megjósolták a jelen helyzetet. Clausen tanulmánya Horne könyvét jól mutatja be, hasznos információkkal ellátva az olvasót az akkori kor aktuálpolitikájáról, valamint azt is láthatjuk, hogy milyen sokáig a közbeszédben képes maradni egy-egy ikonikus mű, ebben az esetben a „szerencsés ország” szimbolikája. Clausen zárómondatainak egyikén keresztül megérthetünk valamit, ami nagyon ausztrál és nagyon mélyen gyökerezik az ausztrál identitásformálás folyamatában: „Ázsia lett a tükör, amelyben Ausztrália fejlődését, érettségét és modernitását méri” (317. o.).

A könyv utolsó tanulmánya az Epilógus előtt egy különleges témát vizsgál, amely felett sokszor elsiklik a kutató szem, amikor egy kultúrát akar megérteni. *Sally Percival Wood* az ország központi tantervének változását tárja elénk 1941-től egészen 2013-ig. A '40-es években az ország még nem is értette meg saját helyét a világban igazán, a '60-as évekig a nyugati és a brit történelmet és történelemszemléletet tanulták a középiskolákban a fiatalok. A '60-as évek viszont változást hozott, ahogy ezt az előző tanulmányokból is megértettük: megjelentek az új hangok. Új Történelem, új történetírás, tehát bekerült a képbe most már Ázsia, a nők történelme, az etnikai kisebbségek, őslakosok és munkásosztály történelme is. A tudomány és tudományosság is új fordulatot vett, a történelemtanulás nem dátumok és nevek bemagolását jelenti már. A '90-es évek elhozta a szociológiai szemléletet, a kritika mint metódus megjelent a történelemtudományban. A haladás viszont nem jelentett azonnal új tankönyvet is. Egészen 2010-ig kellett várni egy teljesen új curriculum tervezetére, addig a tanáron múlt, hogy mit is tanít az órán, mivel csak az 1977-es tankönyv volt elérhető. Igaz, hogy előtte, 2000-ben már újraformálták a tantervet, például kiegészítették az őslakosok történelmével, de a távolkelet még mindig nem jelent meg. A tanulmány írója szép ívben felvezeti a nemzeti tanterv és az ország saját identitástudatának kapcsolatát. Wood rávilágít arra, hogy mikor

már a gazdasági és politikai diskurzus is elért oda, hogy Ausztrália sokkal nagyobb kanállal van benne az Ázsiai Században, mint gondolta régebben, akkor a „spillover” hatására az oktatásban is változás következik be. Ne felejtjük el, hogy Gillard-kormány 2012-ben kiadta az *Ausztrália az ázsiai században* védelmi tervet, ahol Ausztráliáról már mint a távolkeleti régió tagjáról beszél.

A kötetet *Ruth Balint* írása zárja, amely gyakorlatilag végigvezet minket újra a teljes könyvön a kezdeti kolonialista időktől és brit identitástól szinte napjaink problémáig. Ázsia megkerülhetetlen gazdasági potenciálja okán válik Ausztrália gazdaságának egyik motorjává, viszont az országnak az illegális bevándorlás ellentmondásos problémájával is meg kell küzdenie. Balint záró szavaiban fellelhetjük a könyv eleje óta folyamatosan előbukkanó kettősséget, szinte tudat-hasadást, amely végigkíséri Ausztrália történelmét. Az író kiemeli, hogy nem minden ausztrál polgár tapasztalja meg ugyanúgy az „ázsiaiságot”, amivel nem lehet vitatkozni, azonban az emberek politikai választásai már befolyásolhatják a teljes lakosság identitástudatát és külpolitikáját. Ausztrália évről évre erősíti gazdasági pozícióját a térségben és szövi egyre erősebbre az export-import szálakat a környező ázsiai országokkal, miközben küzd a folyamatos illegális bevándorlással és az egyre növekvő ázsiai lakosság kulturális különbözőségével is. Tehát mit is látunk? Hogy Ausztrália még mindig nem tudta elhelyezni saját magát a térségben, az erősödő gazdasági összefonódások ellenére sem.

David Walker és Agnieszka Sobocinska tanulmánykötete egy korokat átívelő munkát rak elénk, amelynek segítségével talán jobban megérthetjük az ausztrál történelmet, kultúrát, identitást, a nehézségeket és az örök kérdéseket. A mű célközönsége nem feltétlenül csak az ausztrál tanulmányok művelői, hanem azok is érdeklődve olvashatják, akiket érdekel az ausztrál kontinens, az ország és lakóinak identitásfejlődése.

David Walker és Agnieszka Sobocinska, szerk.: *Australia's Asia: From yellow peril to Asian century* (Ausztrália Ázsiája: A sárga veszedelemtől az ázsiai évszázadig). UWA Publishing, 2012. 384 o. ISBN-10: 1742583490

Kerékgyártó Zsolt

Hét esettanulmány arról, hogyan próbálta szovjetesíteni Sztálin Kelet-Európát

A hidegháború kezdete jól ismert mind a történetírásban, mind a kollektív emlékezetben, noha óhatatlanul vannak hiányosságok mindkettőben. Ez motiválta könyve megírására Norman M. Naimarkot, az amerikai Stanford Egyetem történészprofesszorát, aki arra keresi a választ, lehetett volna-e esetleg más kimenetele is a második világháború utáni években a Kelet és Nyugat közti konfliktusnak, ami azután nagyon gyorsan hidegháborúvá változott, hiszen, mint művében érvel, akkoriban egyáltalán nem volt evidens, mi fog történni – ezt inkább az utólag visszatükrözött történelmi tudat mondatja velünk. Szerinte Sztálinnak nem volt kézzelfogható és kőbe vésett politikai terve Kelet-Európát illetően, hanem sokkal inkább realista módon kezelte a helyzetet és természetesen próbálta a legtöbbet kihozni az adott helyzetből a Szovjetunió számára. Számára hazája védelmi szempontjai voltak a mérvadók a háború befejeztével és nem egy ideológiai kényszerzubbony. Csak idővel változott meg a Nyugathoz való hozzáállása és lett ideológiailag átfűtve a szovjet külpolitika Európa keleti felében. A szerző hét esettanulmánnyal kívánja bemutatni, mi történt – egymástól olyannyira különböző helyeken, mint Dánia vagy Albánia, hogy jobban megértsük, miként alakult ki a szovjet érdekszféra. Az esetek között található kevésbé ismert történetek pedig újdonságot is jelentenek még a hidegháborút akár jobban ismerők számára is. A kiinduló pont a jól ismert, Milovan Gyilasz jóvoltából fennmaradt Sztálin-kijelentés és a világháború utáni első két év közötti feszültség. A jugoszláv kommunista emlékezete szerint a szovjet vezető 1945 áprilisában úgy nyilatkozott a Moszkvában rendezett szovjet–jugoszláv megbeszéléseken, hogy „Ez a háború elüt a múlt háború-

tól; ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a maga társadalmi rendszerét. Mindenki, amennyiben hadserege képes erre, a maga rendszerének szerez érvényt. Másképp nem is lehetne lehetséges”. (Milovan Gyilas, Beszélgetések Sztálinnal, Brüsszel: Nagy Imre Politikai és Társadalomtudományi Intézet, 1963, 118.)

A második világháború sosem tapasztalt pusztítása utáni két-három évet úgy könyveljük el, mint a hidegháborúhoz vezető időszakot. Európa mind anyagi, mind emberáldozatban akkora veszteséget szenvedett el, hogy az újjáépítés elsőbbséget élvezett mindennel szemben. Milliók vándoroltak a kontinensen belül, élelmiszer- és nyersanyaghiány volt minden országban, új politikai berendezkedés valósult meg a vesztes országokban, ami komoly feszültségekkel járt. Mindez persze nem zárta ki a politikai és stratégiai helyezkedést a nemzetközi térben, de 1945-ben és közvetlen utána Sztálinnak nem a későbbi szatellit államok voltak az elsődlegesek, hanem a német kérdés, ami azután évtizedekre meg is határozta az európai nagypolitikát.

A könyvben tárgyalt egyik legérdekesebb eset talán a legkevésbé ismert dániai példa: Bornholm szigetének sorsa. A Dániától keletre található sziget hajózási és éppen ezért stratégiai szempontból fontos volt a szovjeteknek (is). Miután felszabadították a német megszállástól a szigetet, az szovjet megszállás alatt találta magát, amíg a kontinentális dán haza a nyugati szövetségesek befolyási körzetébe nem került. A tizenegy hónapos szovjet megszállás – vagy jelenlét – komolyabb incidens nélkül telt: a megszállók és a szigetlakók viszonylag súrlódásmentesen éltek (a máshol is megtapasztalt szovjet alkohol-eltulajdonítás persze itt is jelen volt). A szovjetek fő célja a semleges Dánia lett volna, ahol a nyugati szövetségesek sincsenek jelen. A viszonylag gyors szovjet kivonulást segítette a kölcsönös kereskedelmi érdek is, ami 1946-ban kereskedelmi szerződés formájában létre is jött. Hosszútávon azonban a szovjet külpolitikának frusztrációt kellett elszenvednie, hiszen 1949-ben Dánia a NATO alapító országai közé tartozott, így a semleges sáv Svédországtól Dánián és Ausztrián át (ideális helyzetben Németország és Olaszország is ebbe tartozott volna) – amit a szovjetek kifejezetten látni szerettek

volna – nem jött létre. De a dánok mindig figyeltek arra, hogy csak dán katonák állomásozzanak a szigeten, nehogy okot adjanak komolyabb vitára a Szovjetunióval. Tehát Bornholm példája jól mutatja, hogy volt pozitív rugalmasság a szovjet vezetésben, bár az is igaz, hogy a Balti-térségben és Észak-Finnországban a szovjet stratégiai érdekeket kiszolgálták, így a dán sziget relatív súlya csökkent, ami szintén hozzájárult a szovjet döntéshez.

Az albán ügy kacifántos és izgalmas eset, amit a szerző alapos kutatás után tár az olvasó elé. A dolog lényege természetesen az volt, hogy Sztálin miként vélekedik ennek a kis és távoli országnak a fontosságáról a Szovjetunió stratégiai szempontjából. Eleinte ez elhanyagolható volt. Az ügy kulcsa leginkább a jugoszláv nézőpont és aktivitásban keresendő, ami a szovjetek szemében aggasztóan önálló volt és sértette nagyhatalmi politikájukat – például Albániában. Tito saját országához szerette volna csatolni Albániát, de ezzel ártott volna a szovjet érdekeknek a térségben – Sztálin ugyanis nem akarta különösebben támogatni a görög ügyet, hiszen Görögországot a briteknek engedte át, és a jugoszlávok ezt a megállapodást veszélyeztették a kommunistáknak nyújtott segítségükkel. Sztálin végül kenyértörésre vitte a dolgot és kitéssékelte Titot és Jugoszláviát a Kominformból. Albánia pedig, mivel nem akart a két szék között a földre esni, a szovjetekre voksolt. Ezzel Jugoszlávia magára maradt a szocialista blokkon belül, Görögországban elbukott a kommunisták harca, míg Albániában Enver Hodzsa egyeduralmat épített ki. De Sztálin tervei csak rövid távon tűntek sikeresnek, hiszen Hodzsa a hatvanas évek elején a Szovjetunió helyett Kínában találta meg fő támogatóját, majd egy évtizeddel később teljesen önálló útra lépett. Legalább ennyire érdekes a némileg talán jobban ismert finn példa. Finnország esete merőben más volt az előző két országétól, hiszen a Szovjetunió és Finnország harcban álltak egymással a világháború alatt, és a finnek Hitler szövetségesei voltak – különösen Leningrád ostromában játszott negatív szerepükre emlékeztek az oroszok. Éppen ezért a nyugati szövetségeseik gyakorlatilag szabadkezet adtak Sztálinnak a finn kérdésben. Szovjet részről a legfontosabb szempont az ország háború utáni biztonsági helyzete volt, és csak ezután

jött az a kérdés, hogy ez milyen belpolitikai következményeket von maga után a szomszédos államokban, így Finnországban is. A helyi Szövetséges Ellenőrző Bizottság nem avatkozott bele a finn belpolitikai életbe azon túl, hogy tanácsokkal látták el a kommunistákat. Az egyetlen kivétel talán a háborús bűnösök elítélése volt – itt ugyanis a szovjetek erőteljesen léptek fel. De a finnek itt is viszonylag ügyesen „szabotálták el” a szovjet elvárásokat. Végül 1948-ban a két állam barátsági szerződést kötött, ami elsősorban a szovjet védelmi kívánásokat tükrözte, de ugyanakkor a finn szuverenitás is biztosítva maradt. Ismét meg lehet állapítani, hogy nem volt két teljesen egyforma ország a háború utáni külpolitikában, noha számos hasonlóság természetesen kimutatható.

Egészen más az olaszországi kérdés, hiszen ez volt az említett példák között a legtávolabbi állam a Szovjetuniótól, ráadásul itt az amerikai hadsereg jelentette a felszabadító erőket. Ennek megfelelően, Sztálin pragmatikusan azt választotta, hogy nem avatkozik be, csak tanácsokkal látja el az olasz kommunistákat, de e tanács lényege inkább a megalkuvás volt, nehogy szovjet–amerikai konfrontáció színtere legyen Olaszország. Az 1948 áprilisában tartott olasz választások tekinthetők vízválasztónak, ahol a kommunisták reménykedtek a győzelemben (Olaszországban volt egész Európa legnagyobb létszámú kommunista pártja), míg az amerikaiak mindent bevetettek, hogy Sztálin elvtársai veszítsenek. A nem sokkal korábbi prágai kommunista államcsíny, a Marshall-terv által ígért gazdasági fellendülés és a Vatikán antikommunista propagandája együttesen végül a kommunisták sima vereségét hozta. Sztálin is levonta a logikus következtetést: Nyugat-Európában nem fog sikerülni kommunista berendezkedésű országokat kialakítani. Hiába, ha a szovjet katonai erő távol van, a befolyás sem olyan jelentős.

A korai hidegháború egyik legismertebb epizódja a berlini blokádnak volt (1948–1949), amelynek során a szovjetek a Nyugat-Berlinbe vezető utak és vasútvonalak lezárásával akartak számukra kedvező fejleményeket kicsikarni. A szerző azt kívánja bemutatni ebben az esettanulmányban, hogy Sztálint milyen szándékok vezették a blokádnak meghirdetésében, annak során mivel kellett szembesülnie és ez

végül milyen döntésre készítette. A lényegi kiindulópont a Szovjetunió számára az volt, hogy Németország egy egység maradjon, és természetesen ne kelljen tartani jövőbeni megerősödésétől. De mivel a nyugati hatalmak 1947 végétől egyre inkább egy nyugati és keleti Németország megvalósításának előkészületein dolgoztak – a megfelelő megszállási zónák keretein belül –, Sztálin úgy érezte, lépnie kell, hogy saját érdekeit tudja érvényesíteni. A nyomást Berlinben tudta leginkább kifejteni, ahol Nyugat-Berlin mélyen a szovjet megszállási zónán belül helyezkedett el, és így a szovjetek nagy helyzeti előnyt élveztek. A Németország nyugati részen 1948 kora nyarán bevezetett valutareform volt a végső csepp a pohárban. Természetesen Sztálin nem akart háborút provokálni, így a június 23-án válaszképpen bevezetett szovjet blokád inkább csak szorítás volt, mintsem a városrész teljes lezárása, ami végzetes konfrontációhoz vezethetett volna. De a nyomás nemcsak a szövetségeseknek szólt, hanem a nyugat-berlinieknek is, akiknek így kellett volna megérteniük, hogy jól felfogott érdekük a szovjetek által kontrollált keleti zónához csatlakozni. És noha Sztálin egyáltalán nem volt rossz taktikus, Nyugat-Berlin kapcsán csúnyán elkalkulálta magát: a nyugat-berliniek ugyanis teljes mellszélességgel kiálltak a nyugati szövetségesek mellett, és a blokád során mutatott kitartásuk propaganda szempontból is vereséget jelentett a Szovjetunióknak. Időközben a nyugat-berlini márka háromszorosát érte, mint a város keleti felének fizetőeszköze, ami tovább erősítette Nyugat-Berlin – és a mögötte álló szövetségesek – pozícióját. Az 5–7 percnként landoló repülőgépek pedig biztosítani tudták azt az árumennyiséget, amire a városnak szüksége volt. Sztálin végül belátta, hogy nem érdemes tovább feszíteni a húrt, és 1949 májusában feloldották a blokádot – és a nyugati szövetségesek ellenblokádját is. Ez utóbbi szintén közrejátszott a szovjet döntésben, hiszen komoly ellátási zavarokat okozott a szovjetek által megszállt német területen. A megpróbáltatások következtében pedig a nyugat-berlini polgárokban kialakult egy új identitás, ami kifejezetten a Nyugathoz húzta őket, míg szuverenitásuk megőrzése további lelki erővel ruházta fel őket. A krízis ugyanakkor egységes szövetségesi arculatot is hozott, mert nem csak a két angolszász hatalom, de Franciaor-

szág is velük teljes egyetértésben vett részt nemcsak a blokád alatti segítségnyújtásban, de az azutáni közös politikában is. Sztálinnak a legkeserűbb pirulát talán a Nyugatnémet állam 1949-es megalapítása okozta (amit gyors ütemben követett az NDK létrehívása is), mert így az egységes és semleges Németország víziója – a szovjet biztonspolitika akkori egyik kulcskérdése – szertefoszlott. Ráadásul az ugyanebben az évben formálódó NATO-hoz is könnyebben csatlakoztak olyan államok, amelyek korábban esetleg ellenezték volna ezt a lépést, de a szovjetek által levezényelt blokád meggyőzte őket a védelmi integráció fontosságáról. „Ahelyett, hogy megosztotta volna a Nyugatot”, írja Naimark, „a blokád elősegítette az Atlanti Szövetség kialakulását” (193. o.).

A könyv esettanulmányai közül egy másik igen érdekes a lengyel példa, ahol a szovjet katonai és egyéb befolyás a legerősebb volt, és ahol a végkifejlet nem lehetett kérdéses. Kezdetől fogva egyértelműnek bizonyult, hogy Sztálin szempontjából Lengyelország fogja játszani az előretolt védelem legelső vonalát egy esetleges újabb német támadással szemben, és ezt az igényt a nyugati szövetségesek is elfogadták. A kérdés inkább az volt, hogy az új határokkal megrajzolt Lengyelország belpolitikai élete milyen lesz. Az nem lehetett kérdéses, hogy a Szovjetunióval baráti viszonyban lévő kormánynak kell majd vezetni a lengyeleket, de az már kevésbé volt egyértelmű, hogy ez milyen mértékben lesz kommunista és mennyire hűen kell követnie a szovjet példát. A hagyományosan erősen katolikus lengyel nemzet történelmi tapasztalatai miatt nem állhatta az oroszokat. A fejezet fő mozgatórugója Sztálin és Władysław Gomułka viszonya lett, utóbbi a legmeghatározóbb kommunista politikus volt Lengyelországban. Noha Gomułka elkötelezett marxista volt, némileg különutas szocializmust képzelt el és kívánt megvalósítani hazájában, aminek lényege a nemzeti alapú szocializmus volt. Emiatt többször ütközött a véleménye Sztálinnal, amit eleinte a szovjet vezető tolerált, de 1948-ra annyira egyértelművé vált Gomułka „kötözködése”, hogy hamarosan eltávolították a pártból, majd később letartóztatták és börtönévek vártak rá. Csak a Sztálin halála utáni enyhülés időszakában került szabadságra, és később vissza is tért a vezetésbe, ahol

legmaradandóbb lépése a zsidó származásúak pártból való eltávolítása volt.

Ausztria megint más képet mutatott. Bár itt szintén négyhatalmi megszállás volt csakúgy, mint Németországban, Sztálin megbízott a veterán osztrák kancellárban, Karl Rennerben, aki ügyesen lavírozott a szovjetek és a nyugatiak között, és mindkettőjük tetszését elnyerte. Éppen ezért lehettek szabad választások Ausztriában, ahol a kommunista párt megsemmisítő vereséget szenvedett, ami jól hangsúlyozta, hogy az osztrák társadalom mennyire ellene van a kommunista elveknek és a Szovjetuniónak, amiben nagy szerepe volt a megszálló Vörös Hadsereg katonái viselkedésének (fosztogatás és nők megerőszakolása). A szovjetek és a nyugati szövetségesek közötti ellentéteknek köszönhetően az Ausztriával megkötött államszerződés majdnem 10 évig húzódott és csak 1955-ben írták alá – két évvel Sztálin halála után. Ennek számos oka volt: az osztrákok részvétele a Marshall-tervben; illetve az a stratégiai szempont, hogy amíg szovjet csapatok állomásoztak Ausztria keleti felében, addig jogosan lehetett szovjet csapattesteket tartani Romániában és Magyarországon; az 1948–49-es berlini blokád; és az 1950-ben kitört koreai háború, hogy csak a legkiemelkedőbb szempontok kerüljenek megemlítésre. Ausztria kapcsán külön ki is emeli a szerző, hogy „Sztálin ausztriai politikája szokatlan módon céltalanságot és döntésképtelenséget mutatott a diktátor részéről” (266. o.).

Összegzésében Naimark azt hangsúlyozza, hogy a történelem nem determinisztikus. A második világháború után Európában mindenhol a szuverenitás megteremtése volt az elsődleges cél, és csak másodlagos volt az ideológia. Úgy gondolja, 1945 és 1947 között bőven volt alkalom a kompromisszumra. Azonban a Truman-doktrína és Marshall-terv nyomán kialakult konfliktusforrásoktól kezdve a folyamat visszafordíthatatlanná vált, ami azután végleg hidegháborúba torkollott. Sztálinnak nem volt egységes terve, hogyan nézzen ki majd Európa térképe. Az viszont egyértelmű, és ezt némileg relativizálja a szerző, hogy ahol a Vörös Hadsereg egyedül volt jelen, ott szinte mindig szocialista-kommunista berendezkedésű államhatalom jött létre. A könyv nagy érdeme, hogy a szerző számos állam levéltárában ku-

tatott – így az oroszországiakban is, ennek köszönhetően kutatási eredményei új szempontokkal gazdagítják tudásunkat a második világháború utáni időszak szovjet külpolitikájáról. Ráadásul a példák némelyike a sztálini elképzelések megvalósításának kifejezetten kevésbé ismert epizódjait tárja elénk, ami további frissességet kölcsönöz a kötetnek. Kár, hogy Magyarország nem volt a könyv epizódjai között, de erős áthallások így is vannak, különösen Lengyelország kapcsán. Minden a hidegháború iránt érdeklődő olvasónak hasznos olvasmány lesz Naimark könyve.

Norman M. Naimark, *Stalin and the Fate of Europe: The Postwar Struggle for Sovereignty* (Sztálin és Európa sorsa: A szuverenitásért folytatott harc a háború után) Cambridge, MA: Belknap Press, 2019. (vi + 362 o.)

Peterecz Zoltán